

Araştırma Makalesi / Research Article

**EĞRİBOZ KIZILHİSÂR'DA BİR OSMANLI CAMİSİ:
VAROŞ CAMİ (CAMİ-İ KEBİR) VE MEŞHUR
ÂLİMLERİ**

Fatma Zehra DONAT*

Öz: Yunanistan'ın Eğriboz Adası'nda Kızılhisâr beldesi 1470 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Yaklaşık dört asır Osmanlı'nın hâkimiyet süreci içerisinde olan bu bölge iskân politikasıyla İslâmlaşma sürecine girmiştir. Kızılhisâr kasabasında Kale'nin güney taraflarında yer alan, öncesinde Varoş Cami olarak adlandırılan bir cami bulunmaktadır. Bu caminin yanında bir medrese bir de sıbyan mektebi yer alır. Arşivlerden taranan belgelerde varoş taraflarında yer alan bu caminin ihtiyaç doğrultusunda aynı yerinde yeniden inşa edildiği bilgisinin detayı yer almaktadır. İnşa sonrası Cami-i Kebîr ismiyle anılan bu cami, bu dört asırlık dönem içerisinde ilmî faaliyetler içerisinde olmuş, burada bulunan âlimler ve müderrisler sayesinde canlılığını korumuştur. Esîrî Yusuf Efendi, Ali Hibrî Efendi, Ali Efendizâde Yusuf Efendi ve Halife Ali Efendi'nin ilim talep edenlere verdiği hizmetler belgelerle ortaya konulmuştur. Bir zamanlar Osmanlı Devleti idaresinde olan bu topraklarda şuan unutulmaya yüz tutmuş mimari yapısı kültürel manada bir gerçekliği ortaya çıkarmaktadır. Bu küçük sahil kasabasında bir tarihî gerçekliğin var olduğuna dair izlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğriboz Adası, Kızılhisâr, Varoş Cami (Cami-i Kebîr), Kızılhisâr Medresesi, Kızılhisâr Âlimleri.

**AN OTTOMAN MOSQUE IN EĞRİBOZ
KIZILHİSÂR: VAROŞ MOSQUE (CAMI-I KEBİR)
AND ITS FAMOUS SCHOLARS**

Abstract: Kızılhisar town on the Greek island of Euboea came under Ottoman rule in 1470. This region, which was under Ottoman rule for about four centuries, entered the process of Islamization

* 9 Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Türk İslam Edebiyatı Doktora Programı Öğrencisi, zehradonat03@gmail.com, ORCID ID:
0000-0001-5526-0262.

with the settlement policy. There is a mosque previously called Varoş Mosque located on the southern side of the Kale in the town of Kızılhisar. There is a madrasah and a primary school next to this mosque. Documents scanned from the archives provide details of the fact that this mosque, located on the slums, was rebuilt on the same site due to need. This mosque, which was called Cami-i Kebîr after its construction, was involved in scientific activities during this four-century period and maintained its vitality thanks to the scholars and professors who were here. The services provided by Esîrî Yusuf Efendi, Ali Hibrî Efendi, Ali Efendizâde Yusuf Efendi and Halife Ali Efendi to those who sought knowledge have been documented. The architectural structure of these lands, once under the rule of the Ottoman Empire, now almost forgotten, reveals a cultural reality. There are traces of a historical reality in this small coastal town.

Key Words: Euboea Island, Kızılhisar, Varoş Mosque (Cami-i Kebîr), Kızılhisar Madrasa, Kızılhisar Scholars.

Extended Abstract: The Greek island of Euboea was captured in 1470 during the reign of Mehmet the Conqueror with the help of a powerful navy. The town of Kızılhisar (Karytos), located at the southern tip of Euboea, came under Ottoman rule with the conquest of Euboea. This rule dates back to the 19th century. It lasted until the middle of the century. This town maintained its status as an important naval base during the Ottoman period. With the settlement policy implemented by the Ottoman Empire, settlements in this region increased, trade revived, and military successes were achieved with the help of admirals. Kızılhisar is one of the main centers of Euboea. One of the centers with a dense Muslim population is the district of Kızılhisar. The population, which was predominantly Turkish, gradually decreased with the Greek Revolution. The Varoş Mosque, located south of the Kızılhisar Castle, near the Kızılhisar Port, became a stopover point for Muslims anchoring in the port. They would perform their religious duties here. This small mosque mentioned by Evliya Çelebi in his Seyahatname is the Varoş Mosque. A madrasah and a primary school are also mentioned next to this mosque. Later, this small mosque was rebuilt according to the need. The current appearance of this new structure in the Presidency was reached from newly opened archive records. In this archive record, it is clear that this mosque was rebuilt on the date when the salary information of a professor working in the rebuilt mosque (Cami-i Kebîr) was given. In fact, when we look at the architectural dimensions of the mosque, we see that this mosque is larger than the other mosques in Euboea. For this reason, the local people gave it a second name. This new mosque, which used to be called Varoş Mosque, was called Cami-i Kebîr (Great Mosque) after its new construction. Cami-

i Kebîr was the place where the Muslims there performed their religious duties until the end of the Ottoman rule. The Great Mosque was not only perceived as a place where religious duties were fulfilled, but also provided an opportunity for the people here to receive education. Because when we look at it this way, the architectural structure of the mosque in the form of a complex draws attention. There is a madrasah and a primary school next to the mosque. The people here sought knowledge and received their education in a structure with architectural integrity. We can learn the details of the scientific education given here indirectly through the scholars and teachers who worked in this mosque. It can be said that this Islamic structure has continuity, especially from the works of two great scholars and from the archive documents showing that two professors worked in this mosque. Esîrî Yusuf Efendi, the author of the Muhammediye Şerhi, was taken prisoner near this island, and when his captivity ended, he liked Kızılhisar and stayed here for a while. Later, he decided to go to his hometown and wrote a work to leave a memory to his acquaintances and friends here. He also loved Kızılhisar very much and prayed for the people here. Later, in the 17th century. Ali Hibrî Efendi, who was born in Kütahya in the 19th century, completed his education in Kütahya and was raised as an Islamic scholar, and later settled in the Eğriboz town of Kızılhisar. Ali Hibrî Efendi lived here for a long time. The author wrote many of his works here. In his works, he states that when he settled in Kızılhisar, he loved Kızılhisar very much and prayed for the people here. The fact that copies of Ali Hibrî Efendi's works are found in the surrounding areas is an indication that he was a well-known scholar in those areas and that his works were known and read. In addition, the statement given by a copyist shows us that there was a teacher-student relationship. There are archive records showing that two teachers worked in this mosque, which is close to the coast of Kızılhisar. From these archive records, there is information that Ali Efendizade Yusuf Efendi gave lessons in this mosque to those who wanted to learn knowledge for the sake of Allah. In the petition written by the people of Kızılhisar, Ali Efendizade Yusuf Efendi stated that this professor had no income and was having financial difficulties, and that the place needed a professor. It is stated that they wanted this teacher to be paid a salary of twenty kuruş. In fact, the name Yusuf Efendi raises questions about whether he is the same person as Esîrî Yusuf Efendi. However, Ali Efendizade Yusuf Efendi served in this mosque approximately a century after Esîrî Yusuf Efendi. The fact that he is mentioned as the author of the Tarikat in the archive document found causes this confusion. This work called Tarikat-ı Muhammediyye should be evaluated as a differently written commentary on the Muhammediyye. Again, according to the

information we have obtained from archive records, Mehmed's son, Halife Ali Efendi, served in the Grand Mosque located on the outskirts of the Kızılhisar town between 1138 H./1725 AD. However, a detail given in this archive record is that the mosque on the outskirts of the city was rebuilt. Halife Ali Efendi served as a teacher in this new mosque and was given a salary by the administrative authority in Kızılhisar. In other words, we can say that two teachers worked in the Grand Mosque with the support of the state. According to the results we obtained in this study, there was such a continuous scientific education in these lands. The servants who met the educational needs of the people here were here. The service of this unique Islamic structure to those there is a valuable cultural heritage. The fact that these almost forgotten structures were once places of education is an indication of the existence of an unknown truth in our history.

Giriş

Eğriboz; Günümüzde Khalkis adıyla anılmakta olan, Yunan anakarasının doğu tarafında, kıyıya paralel bir şekilde uzanan Eğriboz (Évvoia) adasında Éubœa ilinin merkezidir. Anakara ile ada arasında yer alan Euripos (Évρίπος) isimli boğazın en dar yerinde kurulmuştur. Kentin bulunduğu bölgede ada, anakaraya oldukça yaklaşıyor. Boğazda oluşan gelgit akıntıları sürekli yön değiştirerek eşine az rastlanırlar bir doğa olayı oluşturur. Tarihsel süreçte burayı anakaraya bağlayan birçok köprü inşa edilerek irtibat sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti döneminde (M.1470-1831) önemli bir deniz üssü olan şehir, Tesalya'nın güneyinde kalan bölgenin kalabalık Müslüman nüfusa sahip olması, birçok dinî binaya sahip olması, İslâmî ve idarî bir merkezi nokta olarak dikkati çeker.¹

Euboia adasındaki bir yarımadanın üzerinde yer alan şehrin kuruluş dönemleri Bizanslılar döneminin ilk zamanlarına rastlar. O dönemde Euripos Boğazı kıyısında, antik Khalkis kentinin batısında küçük müstahkem bir yerleşim yeri olarak kuruldu. Buraya Grekçe Egripos ismi verildi; bu isim Venedik yönetimi zamanında Negroponte'ye, Osmanlı yönetiminde de aslına uygun bir şekilde Eğriboz'a çevrildi. XVI. yüzyıl başlarında burayı gören Pîrî Reis adanın ve kentin ismini İğribos (اغرېوس) olarak kayıtlara geçirir.² Bu bölgenin fethinden sonra buraya ait tahrir defterleriyle XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarından Umur Bey'in gazâlarını anlatan Enverî, Âşıkpaşazâde ve Neşrî gibi tarihçilerin eserlerinde bu isim Ağriboz, Ağribos (اغرېوز، اغرېوس) şeklinde geçer. İlerleyen süreçte

¹ Machiel Kiel, "Eğriboz", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt:10, İstanbul, 1994, s.491-493.

² Pîrî Reis, Kitâb-ı Bahriye, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt:1, İstanbul, 1988, s.271-290.

Osmanlı kaynakları ve resmî belgelerinde Ağriboz (اغر يوز) yazımını yerleşmiştir. Şehrin isminin burayı kuran Ayağriboz'dan (اياغر يوز) geldiğini belirten Evliya Çelebi, avamın burayı Eğriboz (اكر يوز) şeklinde zikrettiğini, ancak resmî kayıtlarda Ağriboz (اغر يوز) olarak geçtiğini dile getirir.³ Eski dönemde kendini oldukça geliştiren bir kent olan ve Aristo'nun vefat ettiği mevki olarak bilinen Khalkis şehri ise bu Bizans-Venedik şehrinin doğusunda yer almaktadır.⁴

Eğriboz, Bizans İmparatorluğu'nun 1204 yılında parçalanmasıyla birlikte Venediklilerin yönetimine girdi. Venedikliler 1304'te bu mevkiyi müstahkem hale getirdiler ve 1470'e kadar Ege'deki en gelişmiş deniz üssü olarak kullandılar. Türklerin Eğriboz'a ilk geldiği zamanlar, Aydınoğlu Umur Bey'in 1333'teki baskınları esnasında gerçekleşti. Umur Bey'in buraya yönelik düzenlediği baskınlar daha sonra da devam etti.⁵ 1415-1417 yıllarında Venedikliler savaşlarda ele geçirdikleri Türk esirleri de kullanarak kentin kale duvarlarını surlarını hendeklerle sağlamlaştırdılar.⁶

1458 yılında Mora seferinden sonra Fâtih Sultan Mehmed Venediklilerin misafiri olarak Eğriboz'u ziyaret etmiştir. Mora'nın Osmanlı idaresine geçmesinden sonra kara ve deniz ulaşımında bir tehdit unsuru olarak görülen Eğriboz'un önemi artmıştır. Fatih, 1463 ile 1479 yılları arasında Osmanlı-Venedik mücadelesinin devam ettiği esnada donanımlı bir orduyla burayı kuşatmıştır. Kaptan-ı Derya olan Mahmud Paşa da bu kuşatmayı desteklemiş ve şehir, çetin bir mücadelenin sonunda 1470 yılında ele geçirilmiştir. Savaş sırasında ve sonrasında binlerce kişinin öldüğü ve binlerce kişinin de İstanbul'a sürüldüğü belirtilir.⁷ Âşıkpaşazâde, Neşrî, Dursun Bey ve Kemalpaşazâde gibi Osmanlı müelliflerinin kaleme aldıkları eserlerde şiddetli mücadeleden, garnizonun yok edilmesinden, kiliselerin camiye dönüştürülmesinden ve hayatta kalan sivillerin sürgün edilmesinden bahsedilir.⁸ Âşıkpaşazâde bu bilgilere, gönüllü olarak Eğriboz'a gelen Müslümanların boşalan Hristiyan evlerine yerleştiklerini de belirtir. Osmanlıların ele geçirdiği esirlerden biri olan

³ Evliya Çelebi, Seyahatnâme, I-VI, İstanbul 1314-18; VII-X, İstanbul 1928-38.

⁴ Kiel, a.g.e., s.491-493.

⁵ Enverî, Düstûmâme (Mélîkoff)Le Destân d'Umûr Pacha (nşr. Irène Mélîkoff-Sayar), Paris, 1954, s.69, 87, 111.

⁶ Kiel, a.g.e., s.491-493.

⁷ Âşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân, nşr. Âli Bey, İstanbul, 1332, s.171.

⁸ İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osmân, nşr. Şerafettin Turan, VII. Defter, Ankara, 1957, s. 283-293.

Gian-Maria Angioiello İstanbul'a sürülenlerin karşılaştıkları zorlukları anlatmıştır.⁹

1470 senesinde Eğriboz adasının fethi ile Kızılhisâr da Osmanlı topraklarına katıldı. Adanın bu bölgesinin tarihini Dördüncü Haçlı Seferi'nden Osmanlı fethine kadar geçen süreci (1205-1470) araştıran Karl Hopf, Kızılhisâr'ın adanın kalanıyla birlikte Osmanlı topraklarına dahil edildiği tarihi, 12 Temmuz 1470 olarak kaydeder.¹⁰ Gounaropoulos bu tarihi adanın tamamı için verir. Yine Gounaropoulos'un verdiği bilgilere göre Kızılhisâr Türkleri arasında, buranın Eğriboz kalesinin fethini müteakip oradan yer değiştiren 40 veya 100 kişilik bir birlik tarafından teslim alınmıştır.¹¹ Dolayısıyla Eğriboz ve Kızılhisâr kalelerinin yaklaşık olarak aynı zaman aralığında fethedildiği söylenebilir.¹²

İlk Çağ'daki ve bugünkü adı Karystos olan Kızılhisâr, Eğriboz adasının güney uç kısımlarında yer alır. Adayı Avrupa kıtasından ayıran yönü ise boğazın hemen doğusunda hilal şeklindeki körfeze hâkim bir noktada bulunmasıdır. Antik Karystos kasabası, yerleşimi geç Roma dönemine kadar uzanmakta olup bir antik kent olma özelliğini korumuştur ve beldeye yine bu isimle ilişkili olarak Karystia ismi verilmiştir. Bu isim halen Yunancada bu mevki için kullanılmaktadır. Orta Çağ'dan itibaren sağlam yapıda olan mevkilerin önem arz etmesiyle birlikte antik Karystos'un akropolisi muhkem bir hisara dönüşmüştür. Hisar inşa edilirken, kullanılan taşların kıvılcı benzeyen renginden dolayı Latin İdaresi döneminde "Castello Rosso" ismini alan bu yerleşim yeri, aynı manada Yunanca "Kokkino Kastro", Türkçe "Kızıl Hisar" olarak adı geçer. Bu antik şehrin ismi gerek kuşaklar arasında gerekse resmi yazışmalarda gerekse de halk arasında anılagelmiştir.¹³

İtalyanca "Castello Rosso", Yunanca "Kokkinokastro" ismiyle anılan düşmana karşı korunmuş bir mevki olan bu bölge, Osmanlı dönemi hâkimiyeti boyunca bunların Türkçe karşılığı olan "Kızılhisâr" adıyla anılmıştır. Yine bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında "Karisto" isminin de geçtiği görülür. Bu doğrultuda, "vilayet" kavramının küçük yerleşim

⁹ G. M. Angioiello, *Viaggio di Negroponte*, nşr. Ch. Bazzolo, Vioenza, 1982.

¹⁰ Karl Hopf, "Geschichtlicher Überblick über die Schicksale von Karystos auf Euboea in dem Zeitraume von 1205-1470", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Viyana, Ekim, 1853, s. 587-588.

¹¹ Konstantinos A. Gounaropoulos, *Istoria tis Nisou Euvoias, Proodeftikis Euvoias, Halkida*, 1979, s. 202.

¹² İbrahim Alper Arısoy, *Türk - Yunan İlişkilerine Adalar Arasından Bakış: Kızılhisar Karystos (15. - 19. Yüzyıllar)*, Efe Akademi Yayınları, İstanbul, 2023, s.61.

¹³ Arısoy, a.g.e., s.43.

birimleri için de kullanıldığı¹⁴ 15. asrın sonlarında bir merkez konumunda ve buna bağlı olan sekiz köyden oluşan bir idari taksimatta bir müdürle yönetilen bölümlerinden birine karşılık gelen bu yöre, “Vilâyet-i Karisto” olarak anılırken, bu nahiyenin merkezi de “Nefs-i Kızılhisar” olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Ayrıca bu dönemde yörenin “Vilâyet-i Karisto el meşhur be Kızılhisar” olarak da geçtiğini söyleyebiliriz.¹⁶ Bu söz diziminin günümüz Türkçesinde karşılığı ise “Kızılhisâr olarak bilinen Karisto Vilayeti”dir. “Karistos” adı Osmanlı döneminin hâkimiyetinin sürdüğü dönemlerde de Kızılhisâr Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Buna binaen her iki isim de Osmanlı dönemi boyunca kullanılmıştır. Bu durum mübadeleden sonra Seferhisar'da kökleri Kızılhisâr'a dayanan kuşaklar boyunca lakap olarak da kullanılmıştır.¹⁷ Esasen Karisti sözcüğünün kökü “Kızılhisârlılar” anlamına gelen “Karystioi” (Καρύστιοι) olduğu ve Nathanail Ioannou gibi bazı yazarlar bu sözcükle sadece Kızılhisârlı Türklerini kasteder.¹⁸ Diğer taraftan Yunan kaynaklarında geçmiş asırlarda Osmanlı döneminin hâkimiyeti söz konusu olduğundan bu yerleşim yeri “Kizil Hisar” (Κιζίλ Χισάρ) şeklinde de geçer.¹⁹

Eğriboz kent merkezinin güneyinde bulunan Paşa Adasından²⁰ itibaren Kızılhisâr beldesine kadar boğaz ve sahilleri ayrıntılı olarak tasvir eden Pîrî Reis, Paşa Adasının güneyindeki Tuzla Burnu²¹ ve buranın karşısındaki Vati (Vathi) Limanından itibaren Kızılhisâr'a kadar olan mesafeyi doksan mil. olarak kaydeder. Kitâb-ı Bahriyye'de Kızılhisâr ve yakın çevresi şu ifadelerle belirtilir:²²

“... ve ba'dehu işbu zikrolan yerlerden Kızılhisar doksan mildir Şuluk (güney) üzerine. Mezkûr hisar cezire-i mezbûrun şuluk tarafında kibleye karşı iki mil mikdar deniz kenarından yukarı bir yerlü kayanun başında vaki' olmuşdur Amma ol kadar sağanaklu berk rüzgârly bir yerdür kim

¹⁴ Halil İnalçık, “Vilayet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1995, s.548.

¹⁵ Evangelia Balta, L'Eubée à la Fin du XVe Siècle: Economie et Population Les Registres de l'Année 1474, Etaireia Euvoikon Spoudon, Atina, 1989, ss. 212-213.

¹⁶ Balta, 1989, s. 230.

¹⁷ Saadet Erciyas, Seferhisar'ın Çımarları - 1, Kırk Yayınevi, İstanbul 2003.

¹⁸ Stamatis Papamihail, Metahristianiki Karystos, Tamvakou, Karystos 2002, s. 170.

¹⁹ Krş. Papamihail, 2002, s. 166, 168.

²⁰ Pîrî Reis bu şehrin fethi sırasında Mahmut Paşa çadırını bu mevkiye kurmasından ötürü bu isimle anıldığını belirtir ayrıca Yunancada da yine bu isimle kullanılmaktadır.

²¹ İsmi burada bulunan tuzladan alır ve bugünkü Nea Lampsakos (Yeni Lapseki) mübadil yerleşiminin birkaç yüz metre güney taraflarında yer alır.

²² Pîrî Reis, a.g.e., ss. 61^a, 62^a, 62^b.

şerh olmaz. Ve eğer gemi bulursa elbette ol gemiye bir ziyan ider. Cezâyir (adalar) arasında mezkûr yer gibi sağanaklı yer yoktur. Ve ba'dehu mezkûr hisarın günbatısı tarafında üç mil miktar İğribos adasından açık bir ada vardır. Ol adaya Kara Ada dirler. Issız adadır. Mezkûr adaya varan gemiler İğriboz adasına karşı yaturlar. Ve ba'dehu bu zikrolan yerleri gün doğusu tarafına dolaşıkta girü İğriboz adasında bir bucak var. Mezkûr bucağa Mersincik derler, hûdayi bir pınardır, ayağı akar hûb sudur. Ekser yolcu gemiler varurlar, ol sudan sulanurlar. Ve mezkûr sunun tekrar gündoğusu tarafına dolaşurlarsa Kilisecük derler bir bucak dahi var. Mezkûr bucakta içecek su bulunur. Amma bu mabeynde bir mil miktar denizde bir yumru adacuk var. Mezkûr adacığa Mantılı derler. Ve ana mukabile olan İğriboz burnuna Kavo Mantılı dirler. Mezkûr burunla zikrolan adacığın arası ifrâtile derindir. Yelken ile barçalar geçer. Anun karşusunda olan burnu poyraz tarafına dolaşıkta bir küçük adacuk var. Mezkûr adacığa Gazi Kaya dirler.”

Piri Reis'in bu açıklamaları kendisinin bir denizcinin bakış açısıyla gözlemde bulunması hasebiyle detaylı tasvirlerde bulunduğunu görüyoruz. Denizciler için bir yaşam detayı veren Piri Reis, Kızılhisâr'ı sadece konum olarak belirtmiştir. Evliyâ Çelebi ise Seyahatnamesi'nde hisarı, limandan bir buçuk mil. kadar içeride olduğunu yüksekçe bir yerli kaya üzerinde yer edinen dörtgen şekilli, son derece sağlam yapılı küçükçe, hoş bir kale olarak betimler.²³

Evliyâ Çelebi'nin Kızılhisâr'a Eğriboz'dan kara yolu ile Rum köylerinden geçerek geldiğini belirtir. Bölgenin, sahilden biraz içerde olduğunu sahil ile Kızılhisâr Kalesi arasındaki vadiye uzanan bir yer olan varoşun buranın şehir merkezi olduğunu belirtir. Burada her yönüyle bir Osmanlı çekirdeğinin oluşmuş olduğunu söyler. Bu bölgeden Kaptân-ı Deryalıktan, vezirlik makamına kadar yükselen devlet adamlarının yetişmeye başladığını dile getirir. Bodrumu kuran Kaptan Mustafa Paşa ve Ömer Paşa gibi isimlerin hizmetlerinin olduğunu söyler. Bölgenin önemli bir konumda olduğunu ve bir deniz üssü olduğunu belirtir. Ayrıca Kızılhisâr mevkinde kâgir yapılı, kiremit örtülü mamur evlerin ve mahallerde namaz kılmak için mescitlerinin yanı sıra bir cami, bir medrese, bir sıbyan mektebi, bir tekke, tüccarlar için bir han ve bir hamam ve yirmi adet dükkân olduğunun bilgisine yer verir.²⁴

1. Kızılhisâr'daki Varoş Cami (Cami-i Kebîr, Cami-i Şerîf)

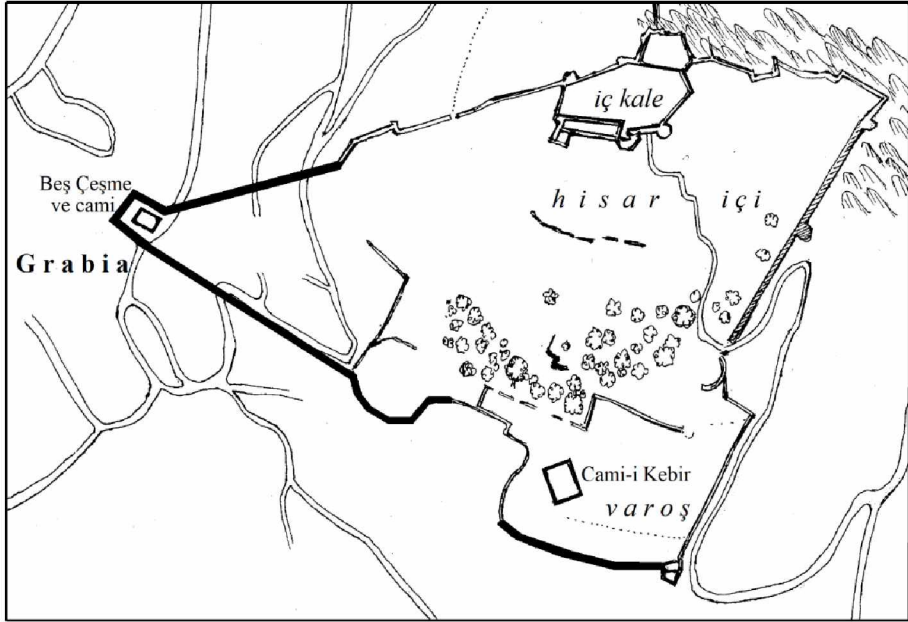
²³ Evliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (haz. Seyit A. Kahraman vd.; ed. Sabri Koz), c. 8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 111.

²⁴ Evliyâ Çelebi, a.g.e., s.111-112.

Evliyâ Çelebi, Hisar taraflarında olan Varoş'ta kaç mahalle bulunduğuna dair bilgileri sonradan tamamlamak niyetiyle boş bırakmış görünse de, buranın birkaç mahalleden oluşan küçükçe bir yerleşim beldesi olduğu anlaşılmaktaydı. Bu dönemde, yerleşim imkânı sınırlı olan, sağlam yapı mevki görüntüsü veren kale içinde sarnıç, cephane mahzenleri ve ambarlar dışında 20 kadar hane ve bir de cami bulunmaktaydı. Burada kalenin muhafazasından görevli olan bir kale muhafızı (dizdar) ile seksen kadar rütbesi olmayan asker ikamet etmekteydi.²⁵

Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği cami, Varoş taraflarında bulunan Cami-i Kebir olmalıdır. Bölgedeki diğer camilerin Evliya Çelebi'den sonra vakfedildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü Varoş taraflarında Cami-i Kebir (Cami-i Şerîf) camisinden başka bir camiden kaynaklarda bahsedilmemiştir. Evliya Çelebi'nin Varoş Cami'si diye anılan bu caminin neden ikinci ad ile böyle anıldığı sanki farklı iki camiymiş gibi algılanması hususunda arşivlerde bulduğumuz bir kayıt bize bu soruların cevabını verir niteliktedir.

Resim 1: Hisar ve çevresinin gösterildiği kroki.²⁶

Cami-i Kebîr'in yapısı, hisarın güney taraflarında, aşağıya doğru sahile biraz daha yakın, körfeze nazır boş mevkide yer almaktadır. Hisarın ilk

²⁵ Evliyâ Çelebi, a.g.e., s.111.

²⁶ Arısoy, a.g.e., s.93.

çevrilen sınır duvarlarının altında bulunmaktadır. Yapının planlı bir şekilde cami olarak inşa edildiği bu yapının halen mevcut olan temel duvarlarından bellidir. Kareye benzeyen dikdörtgen şeklindedir. Daha sonra güvenlik amacıyla çevrilen ikinci sınır duvarlarının içerisinde yer alacaktır. Caminin yüksekçe bir mihrabı vardır. Mihrabın yapımındaki taşların bir kısmı camiden kalan görsel anlamdaki son detaylarıdır. Buranın fethinden sonra birkaç küçük kilise camiye çevrilmiştir. Cami-i Kebîr olmadan evvel demek ki küçük bir cami veya mescit niteliği taşıyordu. Fetih sonrası küçük bir kiliseden camiye dönüştürülmüş ihtimalini de vermektedir. Daha sonraları bulduğumuz arşiv detayındaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere bu küçük caminin daha sonra (H.1138/M.1725) ihtiyaca yönelik planlı bir yapıya dönüştürüldüğü açıktır. Yapının harim olarak isimlendirilen ana kısmının eni 20 m² civarında olup kibleye doğru uzunluğu 24 m² civarında olduğu söylenilebilir. Caminin mimari yapı kalıntısının ön tarafında, beş metre eninde olduğu son cemaat kısmının da dahil edildiğinde caminin boyu 29 m² civarında olduğu belirtilebilir ve aşağı yukarı yapının oturtulduğu yerin 580 m² olduğu söylenilebilir. Caminin konumu ve yaklaşık ölçüleri hakkında bilgi, aşağıda yer alan krokide görülebilir.²⁷

Krokide verilen yerleşim yerleri coğrafi açıdan engebeli ve kayalık bir özellik gösterdiğinden yolları da biraz karışık bir yapı arz eder. Adadan kaleye doğru çıkan yollarda taş döşelidir. Kızılhisâr yöresindeki hanelerin ve kale içinin de yığma taş duvardan yapılmış olup ve damlarının da topraktan olduğu söylenilebilir.²⁸ Bu mimari özellikler doğrultusunda Varoş Camisi'nin de inşasında yığma taşlardan inşa edildiği ihtimali kuvvetlidir.

Kızılhisâr'ı maiyetindeki Bavyeralı askerlerle teslim alan Binbaşı Bronzetti'nin hatıralarında bahsettiği kasaba merkezinde bulunan cami de yine Cami-i Kebîr olmalıdır. Bronzetti'nin vermiş olduğu bilgilerden tekkenin de cami ile aynı yerde olduğu ve birbirine çok yakın konumda bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Hatta kendisinin bizzat şahit olduğu zikir

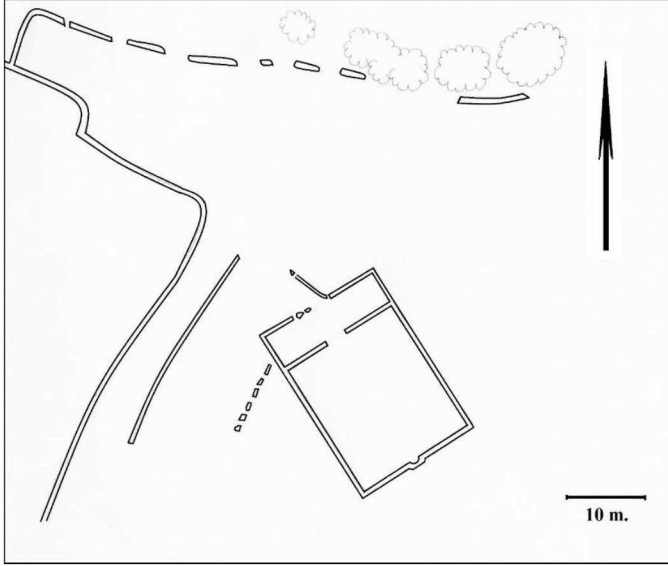
²⁷ Arısoy, a.g.e., s.97.

²⁸ Nathanail Ioannou, Euvoika itoi Istoría Periehousa Tessaron Eton Polemous tis Nisou Euvoias, Ermupolis 1857, s.95; William P. Chapman., Karystos: City-State and Country Town, Uptown Press, 1993. a.g.e., s.199.

²⁹ Carl J. Bronzetti, Erinnerung an Griechenland aus den Jahren 1832-1835, Würzburg 1842, s.100-101. Carl Joseph Bronzetti, 27 Haziran 1788'de Carlo Giuseppe Bronzetti adıyla o zamanki Avusturya'nın Roveré della Luna dünyaya geldi. Anne ve babası sıtmadan vefat etmiş ve 13 yaşındayken yetim kalmıştır. Bronzetti, 17 yaşındayken orduya gönüllü oldu ve Neugebauer 9 Nolu Piyade Alayı'nda Avusturyalı bir asker oldu. 1 Nisan 1807'de Bronzetti Bavyeralı bir asker oldu ve Innsbruck'taki Baviera ordusuna 9. Piyade Alayı "Ysenburg"da Junker olarak katıldı. Kasım 1832'den itibaren Bronzetti, Baviera

toplantılarının Cami-i Kebîr içinde yapıldığını ve caminin içinin eş zamanlı olarak tekkenin zikir toplantıları için de kullanıldığını düşündürebilmektedir.³⁰ Yine Bronzetti, bu caminin süslemelerinde duvarlarında kullanılan çiçek motiflerinin bulunduğundan bahseder ve Bizans sanatını da andırdığını belirtir.³¹ Balkanlar ve Ege Bölgesi'ndeki taşralarda örneklerine bugün de karşılaştığımız kalem işi veya duvar resimleriyle süslenmiş³² dörtgen planlı camiler olduğu anlaşılır. Bu tarz mimari yapılar genellikle yerel idareciler, orada bulunan eşraf veya ayan tarafından inşa ettirilirdi.

Resim 2: Cami-i Kebîr (Cami-i Şerîf)'in konumunun krokisi³³

Ordusu'nun Kral Otto komutasındaki Yunan seferine katıldı. Bronzetti, Kızılhisâr beldesinde Yunan seferine bu ordu komutasıyla katıldığından dolayı buralarda bulunma imkanı elde etmiştir. Carl Joseph Bronzetti'nin 1832-1835 yılları arasındaki Yunanistan'da bulunmuş ve buradan da emekli olmuştur. Emekli olduktan sonra, Yunanistan'da geçirdiği zamanı anlatan 1832-1835 yılları arasında Yunanistan'daki anılarını yazdı. Kendisi bir emekli subay ve ressamdır. Bkz: Carl Joseph Bronzetti: Erinnerung an Griechenland aus den Jahren 1832-1835.

³⁰ A.g.y.

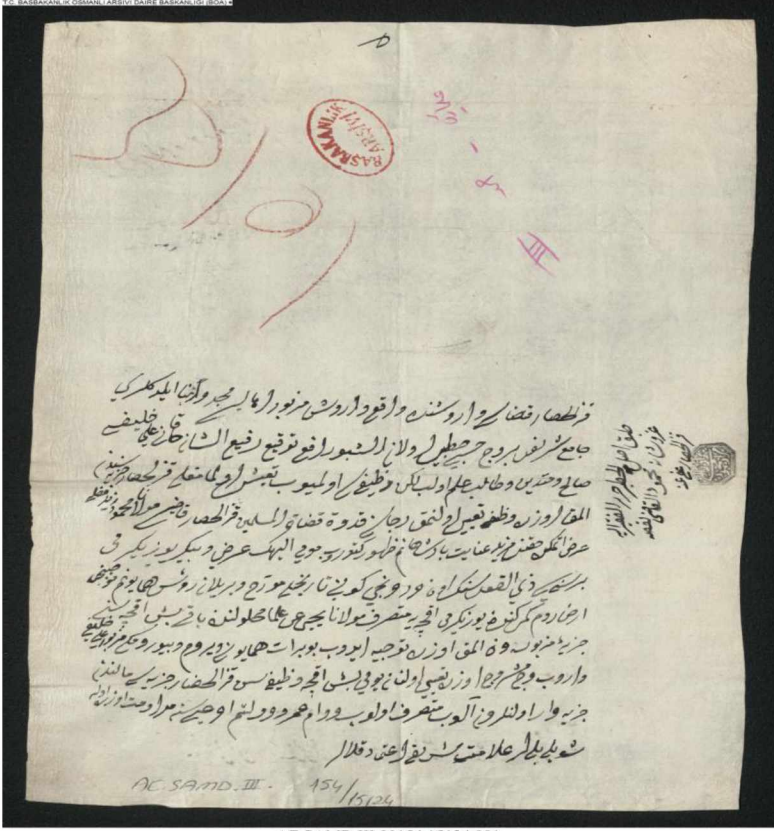
³¹ Bronzetti, a.g.e., s.101.

³² Muzaffer Karaaslan, Kosova'da Bulunan Geç Dönem Osmanlı Duvar Resimleri ve Boyalı Nakışları, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç.Dr. Ayşe Pelin Şahin Tekinalp), Ankara 2018, ss. 35-39.

³³ Arısoy, a.g.e., s.97.

Kızılhisâr kasabasının merkezi konumundaki en büyük ibadethanesi Cami-i Kebîr'di. Çünkü yanında bulunan tekke, medrese ve sıbyan mektebinin ilim tahsili sebebiyle bir bütünlük gösterdiği dile getirilebilir. Yine caminin yanında bulunan yapıların şöyle bir özelliğini de belirtilebilir: Burada inşa edilen mimari yapılar sadece yerli olan halk için değil de dışarıdan gelen kişilerce de kullanılmıştır. Gemilerle gelen kaptanların uğrak yeri olan bir dinlenme yeri olarak da görülen Kızılhisâr Limanı, son derece önemli bir koordinattır. Buna binaen kaptanların burada demir almaları esnasında özellikle tüccarların gelen kişilerce ticari amaçlı yapı arz eden hana uğramaları, beden temizliği için bu civarda bulunan hamamı kullanmaları, Müslüman ise yakınında bulunan camiye kolaylıkla ulaşarak Cami-i Kebîr Camisi'nde ibadetini yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle Cami-i Kebîr'in cemaatinin de etrafta bulunan diğer camilere kıyasla daha çok olduğu söylenebilir. Bu nedenle, caminin dışarıdan gelen Müslümanlarca cemaat kapasitesine göre küçük kalması; burada bulunan medrese öğrencileri ve muallimlerince daha büyük bir caminin inşasının gerekli olduğu düşüncesi ve burada olan depremlerin verdiği hasardan dolayı, önceden Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi varoş taraflarında bir cami olarak kullanılan bu küçük caminin daha sonra aynı yerinde (H.1138/M.1725) yeniden inşa edilerek daha büyük bir camiye dönüştürüldüğünü bulduğumuz arşiv kayıtlarına dayanarak söyleyebiliriz.³⁴

³⁴ BOA, İE.AS., 154/15124.

“Sene H.1138

Üç zahrına derkenar

Üç zahrına yüz otuz senesi derkenar

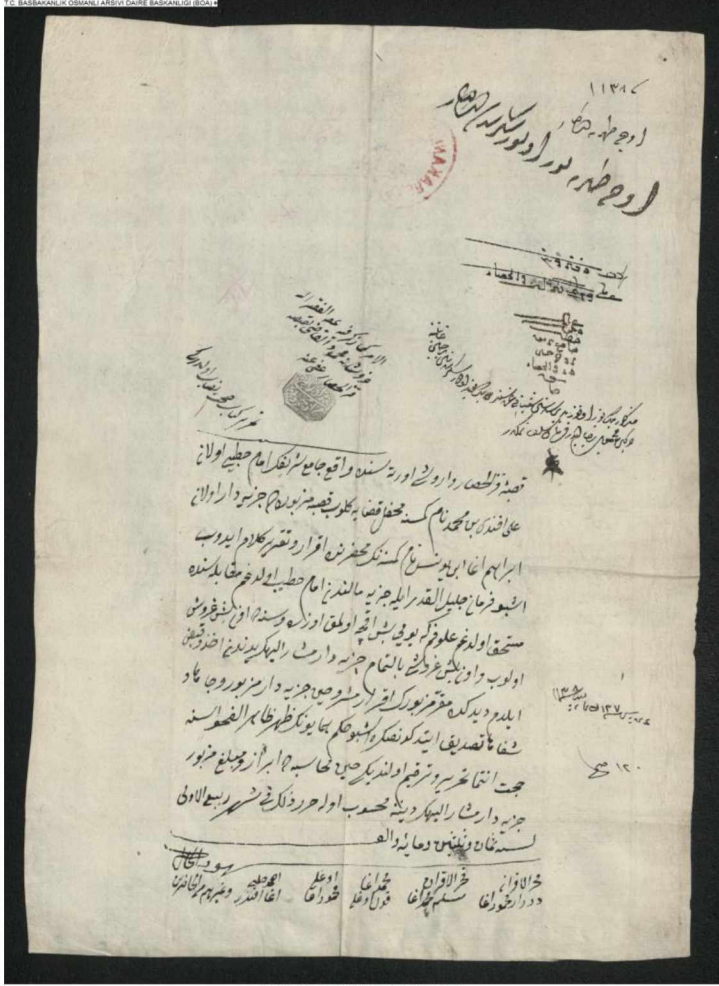
Kızılhisâr Kazâsı varoşunda vâki varoş-ı mezbûr ahâlisi mücededen binâ eyledikleri Câmi-i Şerîf'i ber-vech-i hasbi hafîb olan iş bu râfi-i refî Öü'ş-şân-ı hâkâni Ali Halîfe sâlih ve mütedeyyin ve tâlib-i Ölml olup lakin vazîfesi olmayub taayyüş olmamakla Kızılhisâr cizyesinden almak üzere vazîfe tayîn olunmak ricâsını kûdvet-i kuzâtü'l-müslimin Kızılhisâr kâdısı Mevlânâ Mahmûd zide fazluhu arz etmeğîn hakkında mezîd-i inâyet-i pâdişâhânem zühür getirip mumâ-ileyhin arz ve bin yüz yirmi bir senesi zi'l-kaadesinin on dördüncü günü tarihîyle müverrah verilen ruûs-ı hümâyunum mûcibince Erzurum Gümrüğü'nde yüz yirmi akçeğe mutasarrıf Mevlânâ Yahya an-ulemâ mahlûlünde bâki beş akçesini cizye-i mezbûreden almak üzere tevcîh idüb bu berât-ı hümâyunu verdim ve buyurdum ki mezbûr Ali Halîfe varub vech-i meşrûh üzere tayîn olunan yevmi beş akçe vazîfesin Kızılhisâr cizyesi malından cizyedâr olanlardan

Donat, F. Z. (2024). Eğriboz Kızılhisâr'da Bir Osmanlı Camisi: Varoş Cami (Cami-i Kebîr) ve Meşhur Âlimleri. ANKARAD, 5(10), 83-108.

*alub mutasarrıf olup devâm-i ömr ve devletim ediyyesine müdâvemet üzere
ola şöyle bileler alâmet-i şerîfe itimâd kılalar.*

*Tıbk-ı aslıhu'l-hatr...fakir ileyhi azze şânuhu Mahmûd El-kâdı-ı be-
kasaba-i Kızılhisar ufiye anh."*

Kızılhisâr kazasının varoş taraflarında bulunan cami-i şerîf'in (Cami-i Kebîr) H.1138/M.1725 yıllarına yakın bir zamanda yeniden inşa edildiği bilgisi yer almaktadır. Bu büyük camide hitap yeteneğine sahip olan, itibarı yüksek bir müderris olan, Osmanlı Devleti'nde îtibarı yüksek, hatip yeteneği olan dinine bağlı Mehmet oğlu Ali Halife'nin buradaki ilme talip olduğu lakin burada resmî görevli olarak görevli olmadığı geçimini sağlamak için de Kızılhisâr cizyesinden almak üzere göreve talip olunmak istediğini beyan ederek, Kızılhisâr kadısı Mevlânâ Mahmud'a saygı ile bu hususu anlatmıştır. Bu şerefli, kutlu izni verdiğini resmi olarak beyân etmiş ve bu duruma destek vermelerini istemiştir.

AE.SAMD.III.00154.15124.001

“Mezkûr bin yüz otuz yedi senesi Şabân guresinden bin yüz otuz sekiz senesi Receb”i gâyetine deġin mahsûb icrâ ider fermân sultanımıdır.

‘El-emr-i kemâ zikr-i fih nemakahu’l-fakir ileyhi azze şânuhu Mahmud El-kâdı be- kasaba-i Kızılhisâr ufiye ‘anh

Tahrîr-ı kitâb-ı sıhhat-nisâb oldur ki

Kasaba-i Kızılhisâr varoşu ortasında vâkı câmi-i şerîfın imâm hatibi olan Ali Efendi bin Mehmed nâm kimesne mahfil-i kazâya gelip kasaba-i mezbûre de cizyedâr olan İbrahim Aġa ibn-i Yunus nâm kimesnenin mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp iş bu fermân-ı celilü’l-kadr ile cizye mâlından imâm hatib olduğum mukâbelesinde müstehakk olduğum ‘ulufem ki yevmi beş akçe olmak üzere ve sene de on beş gurûş olup ve on

*beş gurûşa bi't-temâm cizyedâr-ı müşârun ileyhin yedinden ahz u kabz
eyledim didikde mukarr-ı mezbûrun ikrâr-ı meşrûrin cizyedâr-ı mezbûr
vicâhen ve şifâhen tasdik ettikten sonra iş bu hükm-i hümâyunun zahr-ı
zâhiru'l-fehvâsına hüccet (?) tahrîr ve terkîm olduğu hîn-i muhâsebe de
ibrâz ve meblâğ-ı mezbûr cizyedâr-ı müşârun-ileyhin deynine mahsûb ola
hurire zalike fi şehri Rebi'ü'l-evvel lisene semân ve selasin ve mi'e ve elf
Şuhûdu'l-hâl*

Fahru'l-akrân Dizdâr Mahmûd Ağa

Fahru'l-akrân Mütesselim Mehmed Ağa

Mehmed Ağa Koloğlu

Oğlu Mahmud Ağa

Ahmed Çelebi Ağa Efendi

Ve gayruhumu'l-hâzirin

Kızılhisâr cami-i şerîf (Cami-i Kebîr)'de H.1138/M.1725 senesinde Mehmet oğlu Ali Halife'nin sultanın emri gereğince imam hatiplik görevi yaptığı ve bu görev karılığında da Şaban ayının ilk gününden Receb ayının sonuna kadar üç aydan üç aya hak ettiği maaşın hesabına dahil edilmesi gerektiğine dair hususun rica edildiği bilgisi yer alır.

Bu arşiv kaydında Kızılhisâr Kasabası'nın varoş kısımlarında belirtilen caminin cami-i şerîf adıyla anılmış olmasıdır. İlerleyen zamanlarda halk tarafından büyüklüğünden kaynaklı Cami-i Kebîr (H.1138/M.1725), adıyla zikredilmiştir. Arısoy, Kızılhisâr'daki bu caminin temel yerlerinden yola çıkarak elde ettiği bilgiler doğrultusunda caminin diğer camilere nazaran daha büyük olduğu hatta Bodrum'da inşa edilen ve Kapudan Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Kızılhisârlı Mustafa Paşa Cami (M.1720/1724) ile mimari özelliklerinin aynı olduğu hem de her iki caminin de aynı dönemlerde yaptırıldığı bilgisini aktarmaktadır.³⁵ Bu arşiv kaydında geçen tarihe binaen, Arısoy'un bu cami ile elde ettiği bilgileri doğrular niteliktedir. Bu bilgiler ışığında, Cami-i Kebîr'in de önceden küçük bir cami olduğu, daha sonra ihtiyaca binaen yeniden inşasının Kızılhisârlı Kaptan-ı Derya olan Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü Kapudan Mustafa Paşa, Bodrum'a kendisi gibi kaptan olan oğulları ile bir tersane kurmak amacıyla gelmiş; Bodrum'da inşa ettirdiği Kızılhisârlı Mustafa Paşa Camisi'nin yanına, ilim tahsil etmek isteyenler için bir medrese bir de çocukların küçük yaşlarda eğitim görmelerini sağlamak için sibyan mektebi de inşa etmiştir. Bu sebeple, Kapudan Mustafa Paşa'nın Kızılhisâr'daki Cami-i Kebîr'deki gibi

³⁵ Arısoy, a.g.e., s.98.

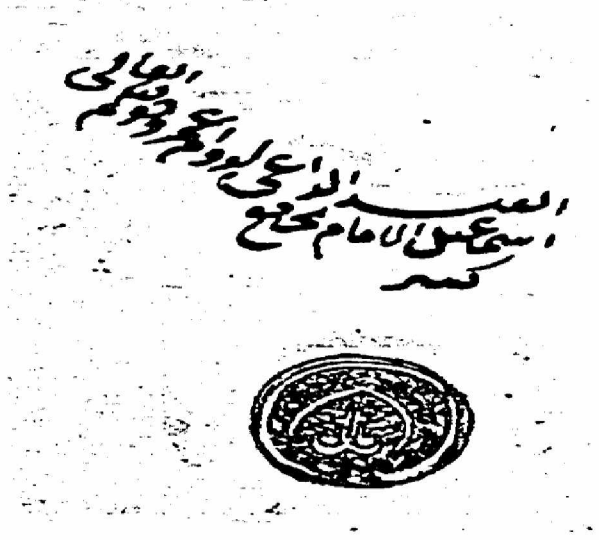
aynı mimari bütünlük içerisinde olduğu söylenilebilir. Evliya Çelebi'nin kendi isteğiyle seyahatinde (M.1668-1670) Batı Trakya, Makedonya, Tesalya, Eğriboz, Mora, Girit, Rumeli, Yanya güzergâhı, İyon ve Ege Adaları rotasında bulunduğu esnada Kızılhisâr ile verdiği bilgilerin tarihi ile Kızılhisârlı Kapudan Mustafa Paşa'nın (ö. M.1724'ten sonra) Ege Denizi'nde emrindeki güçlü donanma ile bu taraflarda işgalcilere karşı mücadele içinde olduğu zamanların birbirine yakın zamanlar olduğu dile getirilebilir. Yani, Evliya Çelebi'nin varoş taraflarında bulunan bir cami, bir tekke, bir medrese ve bir sıbyan mektebi tasviri ile ilerleyen süreçte Kızılhisâr'dan Bodrum'a giden Kızılhisârlı Kapudan Mustafa Paşa'nın Bodrum'da inşa ettiği bir cami, bir medrese ve bir sıbyan mektebi ile bütünlük arz ettiği dile getirilebilir.

2. Cami-i Kebîr'in Yanındaki Kızılhisâr Medresesi

Cami-i Kebîr'in yakın taraflarında, ilim tahsili sebebiyle kullanılan bir de medrese bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle, bu medrese caminin kuzey veya kuzeybatı tarafına doğru olduğu söylenebilir. Medrese, Cami-i Kebîr'in yanında külliye yapılarından birini oluşturmuştur. Bir bütünlük dahilinde faaliyet gösteren bu yapı, ilim talebiyle gelen talebelere hizmet vermiştir. Bu medrese, Osmanlı Devleti'nin merkezi konumuyla irtibat halindedir. Bu medreseye dair bilgilere, burada görev alan âlimler sayesinde dolaylı olarak ulaşılabilmektedir. Küçük bir yapı gibi görünse de, aslında bu küçük sahil beldesinde eğitime yönelik ihtiyacı karşılar nitelikte olduğu ortadadır. Âlimlerin verdiği eserlerden ve bu eserlerin istinsah edilen nüshalarının o civarda oturan şahsiyetler tarafından olması ve nüshaların o civara yakın yerlerden çıkması, bu kazadaki öğrenci-talebe ilişkisini kanıtlar niteliktedir. Çeşitli ilim alanlarında yazılan eserler, bu yörede oturan halkın maddi ve manevi ihtiyacına cevap verir. Ayrıca, eserler yazılırken Türk lisanının tercih edilmesi, ilim talebiyle eserlerden yararlanmak isteyenlere bir kolaylık sağlamıştır. Bu detay, aslında Rum Müslümanları arasında Türkçeye de aşina olduklarını gösterir. Kızılhisâr Medresesi'nde görev almış son müderris Mustafa Efendi'nin arşivlerde bulunan mührü mevcuttur.³⁶ Buna binaen Kızılhisâr'daki bu medresenin Osmanlı'nın buralarda hâkimiyetinin sonuna kadar eğitime devam etmiştir. Bu detayı kanıtlayan bir arşiv kaydı mevcuttur:

³⁶ BOA, HAT, 1219/47727.

Resim 3:

Kızılhisâr Türklerinin Anadolu'ya göçmek maksadıyla verdikleri arzuhalde Cami-i Kebîr Camisi'nde görevli olan imamın mührü ve ilgili detaylar: “El ‘abd-üddâî li devâm-ı omr ve devletukumul ‘alî İsmail el imam be Cami’i Kebir”: Ömrünüzün ve yüce devletinizin devamına dua eden kul İsmail, Cami-i Kebir imamı³⁷

3. Kızılhisâr Varoş Cami (Cami-i Kebîr) Medresesi'nde Görev Yapan Âlimler

3.1. Ali Hıbrî Efendi

Ali Hıbrî Efendi, Kütahya'da doğmuştur doğum tarihi bilinmemekle birlikte ölüm tarihi ile kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Kızılhisâr'da Kapudan Mustafa Paşa'ya sunduğu *Şifâü'l-Ebdân* adlı eserinin sonunda yer alan methiyede müellifin bu eseri H.1093'te yazdığı bilinmektedir. Müellif *Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber* eserinde Kızılhisâr'da yaşamını idame ettiren nefes alıp vermekte zorlandığının bilgisine yer verir. Ali Hıbrî Efendi'nin vezir İbrahim Paşa'ya yazdığı kasidede H.1099/M.1687-1688 yılında hayatta olduğu görülmektedir. O halde müellifin ölüm tarihini H. 1099/M.1687-1688'den sonra diye söyleyebiliriz.³⁸ Kütahya'da eğitimini tamamlamış daha sonra Eğriboz Adasındaki Kızılhisâr'a yerleşmiştir. Bu küçük sahil kasabasında uzun bir müddet kalmıştır. H.1052 (M.1642/3) yılında *Hadikatü'l-fukahâ* adlı

³⁷ BOA, HAT, 1219/47727.

³⁸ Hibri-Ali el-Germiyani, Şurut-u salat şerh-i münyetü'l-abidin, vr.92a.

kendi eserini şerh ettiği bilinmektedir.³⁹ Tespit edebildiğimiz en eski nüsha olmasa da Kızılhisâr'da yazılmış en eski nüsha tarihinin H.1052 olmasından hareketle bu tarihten önce Kızılhisâr'a yerleştiği ve kırk küsur yıldan fazla orada kaldığını söyleyebiliriz.⁴⁰ Eserlerinin birçoğunu burada yazmıştır. Ali Hibrî Efendi iyi bir eğitimle yetişmiş bir âlimdir. Yazdığı çeşitli risaleler, telif eserler ve tercüme ettiği eserlerin onun ilmi yönünün pek kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ali Hibrî Efendi, küçük, orta ve geniş hacimli pek çok eser telif etmiştir. Onun ilmihal, tıp, tasavvuf, akaid, fıkıh, kelâm, ahlâk konularında eserler vermiştir. Ömrünü ilim ve irfana ayırdığını kendi söylediği ifadelerinden anlaşılmaktadır;

“Ömrü azizi nazimini ilim ve marifete huruğ ve sarfedub funun-u şettâda da kütübü cem’ ve telif ederdim”⁴¹

Hibrî'nin eserlerini istinsah edenlere baktığımızda genellikle Rodos, Eğriboz gibi Hibrî'nin bulunduğu muhitteki kişiler olması onun eserlerinin çevresinde bulunduğu ve dolaşımında olup istinsah edildiğini göstermektedir. Hibrî'nin *Minhâc-ı Muhammedî* (H.1077) ve *Tuhfetü't-Tullâb* (H.1050) adlı eserlerinde hoca-talebe ilişkisinin olduğunu belirtebiliriz. Buna göre;

“Bu kitabın müellifi, şeyhimiz üstadımız dedi ki; 1074 yılının Recep ayında Cuma günü öğleden sonra bu kitabı cem’, tedvîn, tasnîf tezhîb ettim.”

... *“Şeyh Abdulkadir el-Cürcanî'nin Avamîl adlı (nahiv kitabı) içinde faydalı bilgiler ve güzel kaideler bulunup, âlimlerin elinde dolaşan ve kabul gören bir eser olduğu için ona bir şerh yazmayı uygun gördüm öğrencilere kolaylık olsun diye şerhi fazla uzatmadım...”⁴²*

Müstensihin istinsah edildiği tarihin, eserin telif edildiği tarihine yakın bir zaman olması ve şeyhimiz üstadımız diye tabirde bulunması bize hoca-talebe ilişkisini anımsatmaktadır. Ali Hibrî Efendi'nin, Kızılhisâr'da Türklerin ağırlıkta bulunduğu yer olan kalenin güneyinde bulunan varoş taraflarında, Cami-i Kebîr'in yanındaki medresede ilim talep eden öğrencilere müderrislik yapmıştır.

Rum halkı ve Türkler, bu bölgede beraberce yaşamış ve dil olarak da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Ali Hibrî Efendi, bu nedenle eserlerini

³⁹ Bursalı, Osmanlı Müellifleri, (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1/326-327.

⁴⁰ Köksal, Osmanlı Dönemi Fıkıh-ı Ekber Tercümeleri ve Ali El-Hibrî El-Kütahî'nin Tercümesi, 57.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Zehra Donat, Ali Hibrî Efendi ve Havâssu'l-Kur'ân Tarzında Bir Eseri: Şifâü'l-Ebdân, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.1, S.59, Haziran 2024, ss. 153-175.

⁴² Ali- El- Hibrî, Tuhfetü't-Tullab, Âtîf Efendi Ktp., nr. 2515, vr.1^b.

kaleme alırken, ilim talep etmek isteyen kişilere kolaylık sağlaması açısından Türk lisanıyla yazdığını eserlerinde belirtir. Bundan da anlaşılacağı üzere, bu bölgede bulunan Rum halkının Türkçeye aşina olduğu söylenebilir. Kur'an-ı Kerîm'in maddi manevi şifası üzerine yazdığı eseri *Şifâü'l-Ebdân*' adlı eserinde şu şekilde belirtmektedir:

“Arabi terkiib olunmagın Arabiyyet ile aşina olmayan taliblere istihracı asir ve faidesi yesir olunmagın bu abd-i fakir müznib-i hakir Ebû Muhammed Ali elHibrî el-Kütahi fehhâran ev el-Kızılhisâri fehhâran basarâtuhu uyû binefsihi ve cealelevmehu hayran minüm mihi fâidesi âmm ve fehm-i âsân olmagcün kitâb-ı müşârunileyhi Türki lisân ile terceme eyledim.”⁴³

Arapça olarak H.1073/1074? yılında kaleme almış olduğu *el Minhacü'l-Muhammedi* adlı eserini yaklaşık on yıl sonra H.1083 yılında tercüme ederek adını *Hediyetü'l-Hibrî* olarak zikretmektedir. Eserin tercüme edilmesini isteyen IV. Mehmed dönemi devlet adamlarından Ağrıboz kapudanı olan Ali Paşa'ya methiyelerde bulunup hayır duâ ile yâd edilmesini talep etmektedir.⁴⁴

Ali Hibrî Efendi, *Fevâid-i Hibriyye* adlı eserini Kızılhisâr'da H.1089/M.1679 yılında zuhûr eden veba salgını sebebiyle oradaki ahalinin kendisinden bu hastalık üzerine bir risale kaleme almasını istedikleri için bu eserini yazdığını dile getirir.

Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber isimli eseri de İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad b. Ebî Hanîfe kanalıyla nakledilen *Fıkhi'l-Ekber* adlı itikâda dair risâlesinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Hibrî Efendi'nin bu eseri Kızılhisâr'da Kapudan Mustafa Paşa'ya ithaf etmiştir. Kapudan Ali Paşa'nın H.1083-1086 arasında Ağrıboz hamisi olduğu düşünüldüğünde, bu eserin H.1086 tarihinden sonra yazılmış olabileceği yorumunu yaptırmaktadır.⁴⁵

3.2. Esîrî Mehmed Yusuf Efendi

Esîrî Mehmed Yusuf Efendi (H.905-1008/M.1500-1600 yılları arası)'nin, asıl adı Mehmed Yûsuf'tur. Kaynaklarda memleketi hususunda sadece “Anadolu kasabalarının birinden” diye belirtilmektedir. Şairin, *Pervâne Bey Mecmuası*'nda yer alan “Kâmetüñ câna gönülde dikdi bir serv-i revân” mısraı ile başlayan gazeli, bir şiir mecmuasında “Esîrî-i Bursevî fermâyed” başlığıyla yer almaktadır. Şiir mecmuasındaki bu başlık şairin Bursalı

⁴³ Ali el-Hibrî, *Şifâü'l-Ebdân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, nr. 1272, vr. 2^b.

⁴⁴ Hibrî, *Hediyetü'l-Hibrî*, Topkapı Revan Köşkü, nr.652, vr.4^a

⁴⁵ Ali Hibrî Efendi'nin diğer eserleri için bkz: Donat, s. 153-175.

olabileceğini düşündürmektedir.⁴⁶ XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'nun Bursa'da doğmuş ve eğitimini memleketinde tamamlamıştır. XVI. yüzyıl, özellikle Dîvân edebiyatında Türk lisanının edebî dil hâline geldiği bir dönemdir. Arapça ve Farsça yazılan eserlerin tercüme ve şerhlerin artarak devam ettiği bir dönemde yaşamıştır. Eğitimi Bursa'da tamaladıktan sonra devletin farklı kademelerinde görev almıştır. Daha sonra bir Avrupa seyahatine çıktığı sırada esir düşmüştür. Esâret döneminin M.1533 tarihinden önce bittiği ve kendi isteğiyle Eğriboz Adası'ndaki Kızılhisâr beldesine yerleşmiş ve burada uzun bir süre kalmıştır. Esîrî, M.1533 yılında Tatalı Mahremî⁴⁷ ile Eğriboz adasında karşılaşmıştır. ⁴⁸ Tatalı Mahremî M.1533 yılında ailesiyle esir düşer, fidye parasını bulmak için İstanbul'a giderken gemi Eğriboz adasına uğrar ve orada arkadaşı Esîrî Mehmed Yusuf Efendi ile karşılaşır. ⁴⁹ Hâyatı boyunca türlü güçlüklerle katlanmak zorunda olduğunu ifade eden Esîrî, Eğriboz adasının Kızılhisâr beldesine yerleşmeye karar kıldığını *Şerh-i Muhammediye* adlı eserinde dile getirir.⁵⁰

Bu beldede ikamet eden âlim olan Ali Hıbrî Efendi ve Esîrî Yusuf Efendi, doğdukları yerde kalmamış, yaşamlarını farklı bölgelerde idâme ettirerek eserlerini burada kaleme almışlardır. İki âlim de bu durumu kaderin bir cilvesi olarak değerlendirmiştir. Her ikisi de Kızılhisâr beldesini sevmiş ve burada bulunanlara dualarda bulunmuşlardır.

Şerh-i Muhammediye, Esîrî Mehmed Yusuf Efendi'nin günümüze kadar ulaşan en meşhur ve en önemli eserlerinden bir tanesi *Şerh-i Muhammediye*'dir. Bu eser, Yazıcıoğlu Mehmed'in kaleme aldığı meşhur mesnevîsi *Muhammediye*'ye yapmış olduğu şerhtir. H.948/M.1541-42 yılında yazılan bu şerhi, kendisine talep edilmesi üzerine yazdığını söyler. Eser orijinal ismini koruyarak başına şerh ibaresini almıştır.⁵¹

⁴⁶ Mecmû'a-i Eş'âr. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Koleksiyonu no.479, Vr.4^a.

⁴⁷ Tatalı Mahremî hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, 1/255-257. Hatice Aynur, "Mahremî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/390.

⁴⁸ Atilla Özkırmı, Türk Dili Edebiyatı Ansiklopedisi, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1990), 2/ 461;

⁴⁹ Âşık Çelebi, Meşa'irü's-Şu'ara, haz. Filiz Kılıç, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları,2010); 1/342.Aynur, "Mahremî", 27/ 391.

⁵⁰ Esîrî, *Şerh-i Muhammediye* 1^a.

⁵¹ Nehri Aydınç, Esîrî Mehmet Yusuf ve *Şerh-i Muhammediye*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2023, s.44.

Tercemetü'l-Vedâ' (Tercüme-i Sadruşşerîa), Sadru'ş-Şerî'a'nın bir tercümesi olarak kaleme alınan bu eser, XVII. yüzyılda yaşamış olan Esîrî Mehmed Yûsuf tarafından yazılmıştır. Eserin ulaşılabilen tek nüshası, Hacı Selim Ağa no.293'te kayıtlıdır. Eserin giriş kısmında bu tercüme hakkında bilgi veren mütercim, uzun süre önce vatanını terk edip vatanından, sevdiklerinden ayrı kaldığını, Kızılhisâr'da bulunduğu dönemde bu beldenin mukimlerine "ta'lîm-i dîn ü îmân ve âyîn-i erkân-ı İslâm..." ettiğini; ama artık vatanına geri dönmeye karar verdiğini söyleyen mütercim, geride bırakacağı dost ve arkadaşlarına bir anı bırakmak adına *Sadruşşerîa* adlı eserin tahâret bâbı, oruç ve namaz kitabı, av ve hayvan boğazlama hususları ile mekruhlar faslını Türkçeye tercüme ettiğini dile getirir.⁵²

3.3. Ali Efendizade Yûsuf Efendi

Ali Efendizâde Yûsuf Efendi Kızılhisâr sakinlerinden olup (M.1712) Kızılhisâr Cami-i Kebîr (Varoş Cami)'de ilim talep edenlere Allah rızası için ders vermiştir. Orada bulunan ahali tarafından bir gelirinin olmadığı belirtilir. Ahalinin bu hususu dile getirdiği bir dilekçeye göre, Ali Efendizade Yûsuf Efendi'ye ihtiyaca binaen günlük yirmi akçe maaş bağlandığı bilgisi yer alır. M.1712 yılından kalan bu arşiv belgesinde, dikkat çeken bir detay vardır. Yûsuf Efendi'nin *Tarikat-i Muhammediyye* müellifi merhum Ali Efendi'nin oğlu olduğuna ilişkin ibaredir.⁵³ Bu ibare, ilk bakışta *Muhammediye* müellifi Esîrî Yusuf Efendi'yi andırır lakin takvim hesaplarına baktığımızda Esîrî Yusuf Efendi'nin XVI. yüzyılda yaşadığı, bulunan belgedeki Ali Efendizade Yûsuf Efendi'nin ise XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında yaşadığı bilgisinin yer aldığı görülür. Kızılhisâr'da telif edilen farklı bir eser veya aynı eserin farklı bir şerhi de olma ihtimali söz konusu olabilir. Ayrıca Ali Efendizade Yûsuf Efendi'nin yukarıda ismi bahsedilen Esîrî Mehmed Yûsuf Efendi'nin soyundan geldiği düşünülebilir. Bu husus hakkında ilerleyen zamanlarda arşivlerden görüme açılan güncel kayıtlardan bilgiler elde edilerek daha da netlik kazanabilir.

3.4. Halife Ali Efendi

Mehmed oğlu Halife Ali Efendi'nin, Kızılhisâr kasabasında Kızılhisâr beldesinde bulunduğu bilgisi yer almaktadır (M.1725). Varoş taraflarında, Kalenin güney ucunda duvarlarla çevrili sınır çizgisinin altında, aldığı eğitim doğrultusunda Cami-i Kebîr'de H.1138/M.1725

⁵² Sadık Yazar, Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümeleler, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 12, Sayı 23, 2014, s.72.

⁵³ BOA, İE.AS., 68/6091.

yılında camideki ilme talip olmuştur. Kendisinin hatiplik yeteneği oldukça güçlüdür. Bu camide müderris olarak vazifesini yerine getirmiştir. Bu istediği kabul görülüp, kendisine bu hizmeti karşılığında o beldedeki yetkili kişi ve şahitler huzurunda bir miktar maaş bağlanmıştır. Halife Ali Efendi, bu ismi geçen caminin yeni inşa edilen binasında görev almıştır. Yani eski adıyla Varoş Camisi'nde değil, caminin yeni inşa edilen yapısında, halk arasında daha sonra Cami-i Kebîr diye isimlendirilen aynı yerinde müderrislik görevini yerine getirmiştir. Halife Ali Efendi'nin bu görevinin arşiv belgelerinde yer alması ve bulunan belgede caminin yeni inşa edildiğinin bilgisinin bulunması, buradaki Varoş Camisi'nin yeniden inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır.⁵⁴

Sonuç

Yapılan araştırmalar neticesinde Yunanistan'da bulunan Eğriboz Adası ve buraya bağlı Kızılhisâr beldesi, bir zamanlar Osmanlı hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu hâkimiyet döneminde Osmanlı'nın burada iskân politikaları içinde olduğunu gözlemliyoruz. Gerek burada bulunan askerlerin gösterdiği başarılarından gerek mimari yapılardan gerekse de burada bulunan âlimlerin yazdığı eserlerden ve verdiği hizmetlerden, bu küçük sahil beldesinde Türklerin yaşam izlerine rastlandığını görüyoruz. Burada bulunan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Kızılhisâr Kalesi'nin altında bulunan Varoş Camisi'nin önceden küçük bir cami olarak kullanıldığı ama daha sonra ihtiyaç doğrultusunda yeniden inşa edilerek büyük bir cami özelliğini kazandığını arşivlere güncel olarak düşen yeni kayıtlardan anlıyoruz. Bu Varoş Camisi'nin daha sonra o bölge etrafında bulunan camilerden daha büyük olduğu ve eskiye nazaran daha da büyük olduğunun göstergesi olarak caminin isminin Cami-i Kebîr olarak da geçtiği bilgisine ulaşılmıştır. Caminin mimari detayları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Şu şekilde belirtmek gerekirse, bu detay bilgiye farklı bir araştırma için girilen arşiv kayıtlarında bir isim benzerliği hasebiyle ulaşılmıştır. Araştırmamıza konu olan Kızılhisâr beldesinde uzun bir müddet ikamet eden hatta burada vefat eden bir Osmanlı âlimi olan Ali Hıbrî Efendi ile ilgili taranan kayıtlardan, bu küçük sahil kasabasında bulunan, önceden Varoş Camisi olarak bilinen ama yeniden inşa sonrası ismi Cami-i Kebîr olan bu caminin inşa tarihine ulaşılmıştır. Bu belgedeki Ali Efendi'nin araştırmamıza konu olan Ali Hıbrî Efendi olduğu düşünülerek bir isim benzerliğinden kaynaklı olduğu söylenilebilir. Belgede ismi geçen Halife Ali Efendi'nin Ali Hıbrî Efendi'den sonra hizmette bulunduğunu belgeye düşülen tarihten anlıyoruz. Belgeye

⁵⁴ BOA, İE.AS.,154/15124.

düşülen tarihe göre Ali Hibrî Efendi'nin ortalama 138 yaşlarında olduğu ve bu yaşta da hizmette bulunamayacağı gerçeğine ulaşıyoruz. Yeni inşa edilen bu caminin H.1138/M.1724-1725 tarihli olduğu bilgisi yer alır. Buna binaen bir zamanlar Osmanlı hâkimiyeti altında olan bu yer ile ilgili bilgilere ulaşılması neticesinde bu cami ile isim karışıklığının da nereden kaynaklandığı sonucunu verebilir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgide, bu caminin yanında bir medrese de yer alır. Bu camide kendilerini sağlam bir eğitimle yetiştirmiş âlimlerin, ilim talep etmek isteyen kişilere eğitim verdikleri ve bu doğrultuda eserler telif ettikleri bilgisine ulaşılmıştır. Esîri Yusuf Efendi, Ali Hibrî Efendi, Ali Efendîzâde Yûsuf Efendi ve Halife Ali Efendi'nin bu camide ve yanındaki medresede buldukları ve Kızılhisâr beldesinde ilim talep etmek isteyenlere hizmette bulduklarını söyleyebiliriz. Burada verilen hizmetin detaylarına, âlimlerin yazmış olduğu eserlerden ve arşivlerde yer alan kayıtlardan ulaşılmaktadır. Telif edilen eserlerden eğitime yönelik detaylar ve arşivlerdeki kayıt belgeleri gözler önüne serilmiştir. Orada bulunan sakinlerin birbirleri ile kaynaşarak bir bütün halinde yaşadığı görülür. Hem Rumcanın hem de Türkçenin, orada bulunan halk tarafından bilindiği gerçeği ortadadır. Âlimlerin eserlerinde verdiği bilgilerde, ilim öğrenmek için gelen kişilerin eserleri daha kolay anlamaları için Türkçe yazdıklarını belirtmeleri, orada bulunan Rumların Türkçeye aşina olduğunu göstermektedir. Yaklaşık dört asır boyunca Osmanlı Devleti sınırlarında olan Yunanistan'ın güney ucunda yer alan Kızılhisâr'da İslâm mimarisine ait kültür mirasının bulunması, tarihimize eklenen bir ayrıntıdır. Dileriz ki bu çalışmamız, bizden sonraki araştırmacılara bir kaynak niteliği taşır.

Kaynakça

- ANGİOLELLO, G. M., Viaggio di Negroponte, nşr. Ch. Bazzolo, Vioenza, 1982.
- ARISOY, İbrahim Alper, Türk-Yunan İlişkilerine Adalar Arasından Bakış: Kızılhisar Karystos (15. - 19. Yüzyıllar), Efe Akademi Yayınları, İstanbul, 2023.
- ÂŞIKPAŞAZÂDE, Tevârih-i Âl-i Osmân, nşr. Âli Bey, İstanbul, 1332.
- AYDİNÇE, Nehri, Esîri Mehmet Yusuf ve Şerh-i Muhammediye, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2023.
- AYNUR, Hatice, "Mahremî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/ 390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- BALTA, Evangelia, L'Eubée à la Fin du XVe Siècle: Economie et Population Les Registres de l'Année 1474, Etaireia Euvoikon Spoudon, Atina, 1989.
- BRONZETTİ, Carl J., Erinnerung an Griechenland aus den Jahren 1832-1835, Würzburg 1842.
- BURSALI, Osmanlı Müellifleri, (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1/ 278-279.

- ÇELEBİ, Âşık, Meşa'irü'ş-Şu'ara, haz. Filiz Kılıç, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2010.
- ÇELEBİ, Evliyâ, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Haz. Seyit A. Kahraman vd.; Ed. Sabri Koz, C.8, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇELEBİ, Evliya, Seyahatnâme, I-VI, İstanbul 1314-18; VII-X, İstanbul 1928-38.
- DONAT, Fatma Zehra, Ali Hibrî Efendi ve Havâssu'l-Kur'ân Tarzında Bir Eseri: Şifâü'l-Ebdân, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.1, S.59, Haziran 2024, ss. 153-175.
- ENVERÎ, Düsturnâme (Mélikoff) Le Destân d'Umür Pacha (nşr. Irène Mélikoff-Sayar), Paris, 1954.
- ERCİYAS, Saadet, Seferihisar'ın Çımarları - 1, Kırk Yayınevi, İstanbul, 2003.
- ESİRÎ, Şerh-i Muhammediye, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr.1967, vr. 182.
- GOUNAROPOULOS, Konstantinos A., Istoría tis Nisou Euvoias, Proodeftikis Euvoias, Halkida, 1979, s. 202.
- HİBRÎ el-Ali, Şifâü'l-Ebdân, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt Bölümü, nr. 1272, vr. 2^b.
- HİBRÎ el-Ali, Hediyetü'l-Hibrî, Topkapı Revan Köşkü, nr.652, vr.4^a
- HİBRÎ el-Ali, Tuhfetü't-Tullab, Âtîf Efendi Ktp., nr. 2515.
- HOPF, Karl, "Geschichtlicher Überblick über die Schicksale von Karystos auf Euboea in dem Zeitraume von 1205-1470", Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Viyana, Ekim, 1853, s. 587-588.
- İBN KEMAL, Tevârih-i Âl-i Osmân, nşr. Şerafettin Turan, VII. Defter, Ankara, 1957.
- İNALCIK, Halil, "Vilayet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 11, İstanbul 1995, s. 548.
- IOANNOU, Nathanail, *Euvoika itoi Istoría Periehousa Tessaron Eton Polemous tis Nisou Euvoias*, Ermupolis 1857.
- KARAASLAN, Muzaffer, Kosova'da Bulunan Geç Dönem Osmanlı Duvar Resimleri ve Boyalı Nakışları, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.
- KİEL, Machiel, "Eğriboz", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt: 10, İstanbul, 1994, ss.491-493.
- KÖKSAL, Merve, Osmanlı Dönemi Fıkıh-ı Ekber Tercümelere ve Ali El-Hibrî El-Kütahî'nin Tercümesi. Kocaeli: Koceli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. Edebiyat Araştırmaları. 2 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Baskı, 2004.
- Mecmû'a-i Eş'âr. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Koleksiyonu no.479, Vr.4^a.
- ÖZKIRIMLI, Atilla, Türk Dili Edebiyatı Ansiklopedisi, 5 Cilt, İstanbul: Cem Yayınevi, 5. Baskı, 1990.
- PAPAMİHAL, Stamatis, Metahristianiki Karystos, Tamvakou, Karystos 2002.
- PİRİ REİS, Kitâb-ı Bahriye, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Cilt: 1, İstanbul, 1988.

Donat, F. Z. (2024). Eğriboz Kızılhisâr'da Bir Osmanlı Camisi: Varoş Cami (Cami-i Kebîr) ve Meşhur Âlimleri. ANKARAD, 5(10), 83-108.

YAZAR, Sadık, Osmanlı Döneminde Fıkıh Sahasında Yapılmış Türkçe Tercümele, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 12, Sayı 23, 2014, ss. 72.

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVLERİ (BOA)

BOA, İE.AS., 154/15124.

BOA, İE.AS., 68/6091.

BOA, HAT, 1219/47727.

ANKARAD, 2024; 5(10): 109-132	ankaradergisi06@gmail.com
e-ISSN: 2717-9052	DOI: 10.53838/ ankarad.1568696

Araştırma Makalesi / Research Article

**THE MILITARY ORGANIZATION OF THE AQ
QOYUNLU STATE: AN EVALUATION IN TERMS OF
HUMAN RESOURCES AND BATTLE ORDER**

Nariman SHİRALİYEV*

Abstract: This article evaluates the military structure of the Aq Qoyunlu state, focusing on human resources, unit organization, and battle formations. The analysis is divided into two parts: the first examines human resources, including specialized and provincial forces, with attention to demographic and ethnic factors. The second part explores the battle order of the Aq Qoyunlu army, analyzing key components such as the vanguard, center, flanks, and special-purpose units, particularly guard units. The article also reviews various battles involving the Aq Qoyunlu within this framework, using primary sources and incorporating the findings of scholars who have researched the state's military history. By examining these elements, the study aims to provide a comprehensive understanding of the factors that contributed to the military effectiveness of the Aq Qoyunlu. Ultimately, the goal is to assess the role and effectiveness of human resources in military operations and their impact on the outcomes of battles.

Key Words: Aq Qoyunlu State, Human Element, Battle Order, Hassa Units, Garavul Units

**AKKOYUNLU DEVLETİ'NİN ASKERİ TEŞKİLATI:
İNSAN KAYNAĞI VE SAVAŞ DÜZENİ BAKIMINDAN
DEĞERLENDİRME**

Öz: Makale, Akkoyunlu Devleti'nin askeri yapısını, insan kaynağı, birliklerin organizasyonu ve savaş düzenleri açısından değerlendirmektedir. Analiz iki bölümden oluşmaktadır: İlk bölüm, demografik ve etnik unsurlara dikkat çekerek, uzmanlaşmış ve eyalet kuvvetleri dâhil olmak üzere insan kaynağını ele alır. İkinci bölüm ise, Akkoyunlu ordusunun savaş düzenini inceleyerek, öncü birlikler,

* Ph.D candidate, Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan, nariman.shireliyev@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4717-9848.

merkez, kanatlar ve özellikle muhafız birlikleri gibi özel amaçlı birlikleri analiz eder. Makale, bu çerçevede Akkoyunlu Devleti'nin katıldığı çeşitli savaşları da gözden geçirir ve birincil kaynaklar ile bu kaynaklara dayalı araştırma yapan bilim insanlarının bulgularından yararlanır. Bu unsurları inceleyerek, çalışma Akkoyunlu'nun askeri etkinliğine katkıda bulunan faktörlerin kapsamlı bir anlayışını sunmayı amaçlamaktadır. Nihai hedef, insan kaynağının askeri operasyonlardaki rolünü ve etkinliğini, ayrıca savaşların sonuçları üzerindeki etkisini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Akkoyunlu Devleti, İnsan Unsuru, Savaş Düzeni, Hassa Kuvvetleri, Karavul Birlikleri.

Introduction

The military contingent of the Azerbaijani Aq Qoyunlu state, as a synthesized example of the traditional Turkic-Mongol military organization, reflects important elements derived from the nomadic and semi-nomadic lifestyle. The utilization of military and administrative organization, particularly shaped by the legacy of the Seljuks and the influence of the empire of Genghis Khan, and its incorporation into the state structures of the Ilkhanids, Timurids, Jalairids, Qara Qoyunlu, and Aq Qoyunlu, reflects the continuity of a synthesized governance tradition-namely, the Turkic-Mongol organizational tradition. This system, characterized by the dominance of nomadic military elites in state and military administration, the use of light cavalry archers, rapid mobility, and high maneuverability in military organization, as well as a well-structured military hierarchy, represented a distinct and specialized form of governance. This tradition had a profound impact on the Aq Qoyunlu state, shaping its military and administrative frameworks significantly. Particularly, the Ilkhanids and the Timurids played a crucial role in the dissemination of these traditions, and the organizational structure of the Aq Qoyunlu was shaped directly under the influence of these two states.

A significant portion of the contingent was composed of semi-nomadic Turkmen tribes, which, being the founding element of the state, provide us with crucial information regarding the human component of military organization. The evaluation of the human element that constituted the Aq Qoyunlu army should be conducted in two phases: the first phase encompasses the period up to 1469, which includes the tribal confederation and the early years of the state; the second phase covers the period following the full expulsion of the Timurids from Azerbaijani, Iranian, and Iraqi territories, after which the Aq Qoyunlu established complete sovereignty over these regions.

In the process of evaluating the human component, another significant aspect

is the ethnic identity of these military units, their numerical strength, and other technical characteristics. Although the combat organization of the Aq Qoyunlu army also plays a crucial role in the assessment of its human element, this field represents an independent subject of research in its own right.

1. Hassa¹ Units

The term expressed as “hassa” in Turkic literature and as “xassə” in Azerbaijani literature is a form of the Arabic word “khas,” which conveys the meaning of belonging to something or someone.² In historical sources, phrases such as “nökeran-i-hasse”³, “ordu-yi-hasse”⁴, and “boyi-nökeran”⁵ are used to refer to forces that, distinct from state or confederation armies, were under the direct command of a ruler or sovereign, representing their personal troops.⁶

These forces can be categorized into two groups based on their organization and designation. Within the hassa units there were combatants maintained explicitly for military purposes, who participated only in battles in which their lord personally took part or in engagements carried out under his direct command. Among the non-military forces, there were various palace and army servants who, like the combatants, were exclusively tied to the lord they served.

The hassa units under the direct authority of the ruler, particularly in the Aq Qoyunlu army, consisted of its most elite warriors, forming the core of the military's combat strength. By the 1470s, these personal forces of the ruler, which constituted the second-largest group in the army after the provincial forces, ranged between 25,000 and 30,000 soldiers. This estimate is supported by Venetian traveler Josaphat Barbaro, who recorded these figures

¹ خاصه (khasse)

² Abdulkadir Özcan, “Hassa”, TDV İslam Ansiklopedisi, Volume 16, İstanbul 1997, p.394.

³ نوکران خاصه (personal servants), Abû Bakr-i Tihri, Kitâb-i Diyârbakriyya: Ak-Koyunlular tarihi, Volume 1, 2nd edition, Edited by N. Lugal and F. Sümer, with introduction and notes by F. Sümer, Publications of the Turkish Historical Society (AKDITYK TTK), Series III, No. 7(1). TTK Printing House, Ankara 1993a; p. 65; turkish translate: Ebu Bekr-i Tihrani, Kitabi Diyârbakriyye, translate Mürsel Öztürk, 1st ed., TTK, Ankara 2014, p.54.

⁴ باردوی خاصه (personal army), Tihri, 1993a, p.182; tr. Tihri, 2014, p.125.

⁵ بوی نوکران (clan servants), Devvani, Arzname, Millî Tettebbûlar Mecmuası, II/5, tsh. Kilisli Rifat, İstanbul 1331 (a.d. 1913) p. 302; İlgar Baharlı. “Arznâme” ve “Hulâsatü't-tevârîh” Eserlerinde Akkoyunlu ve Safevi Ordularının Resmigeçitleri (Çeviri-Tıpkıbasım-İnceleme). Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, p.65.

⁶ John E. Woods, Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, translated S.Özbudun, İstanbul Milliyet Yayınları, 1993, 1st ed.

during a military review conducted by Uzun Hasan near Shiraz. According to Barbaro's writings, within Uzun Hasan's *hassa* units, there were 15,000 sword-bearing cavalry, 1,000 archers, and 25,000 elite cavalry, as well as 3,000 infantry equipped with spears and bows. Of the 25,000 cavalry, 1,000 were armed with spears, 5,000 with shields, and approximately 10,000 were archers.⁷ Another Venetian traveler, Contarini, who was also present at the same event, emphasized based on information from Barbaro and others, that the number of mounted soldiers serving Uzun Hasan exceeded 25,000. He noted that these units were armed with bows, arrows, swords, and shields adorned with silk, and they wore metal helmets and armor.⁸

Mario Angiolello, another Venetian present with the Ottoman troops during the Battle of Otlugbeli, also likely referred to this review when he mentioned that Uzun Hasan had 25,000 infantry soldiers.⁹ Angiolello further wrote that in May, Uzun Hasan had moved with his army to the highlands, where they found abundant pastures. The idea that both Barbaro and Angiolello were describing the same event is reinforced by Barbaro's reference to being with Uzun Hasan at that time. Despite the similarities in the numbers reported, the specific groups or units they refer to differ. For instance, as it is well known, the majority of the Aq Qoyunlu army was composed of cavalry. Therefore, Angiolello's claim of a 25,000-strong infantry force appears unlikely. When cross-referenced with the other two authors, it can be reasonably concluded that this number actually refers to the cavalry of Uzun Hasan's *hassa* units.

As previously discussed, the *hassa* forces were not only under the command of the ruler but could also be found under the authority of various emirs, particularly the princes. This tradition had been established since the early periods of the Aq Qoyunlu dynasty. For instance, during the battle between Amir Chekum and Qara Osman in April 1407, Qara Osman's son, Ibrahim Bey is recorded as being a member of a "nökeran-i-hasse"¹⁰ of 30 men.¹¹ Another example can be found in the "Arznama," a report written by

⁷ Josephat Barbaro, *Anadoluya və İrana seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, 5th ed.

⁸ Uzun Hasan ve Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri : Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin seyahatnâmeleri, translate and notes Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, 5th ed.

⁹ *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Edited by Edward Granville Browne. Hakluyt Society, London 1873.

¹⁰ Tihrani, 1993a, p. 64

¹¹ Tihrani, 2014, p. 53; Həsən bəy Rumlu, *Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı)*, translated by Öktay Efendiyev and Namiq Musalı, Uzanlar, Kastamonu 2017, p.52.

Shiraliyev, N. (2024). *The Military Organization of The Aq Qoyunlu State: An Evaluation in Terms of Human Resources and Battle Order*. ANKARAD, 5(10), 109-132.

Mawlana Jalal al-Din Davani, detailing a review that took place in the Bendi-Mir region, organized by Prince Sultan Khalil, the governor of the Fars province. The text describes the procession of Fars' military forces and palace dignitaries. On the second day of the review, at the prince's request, the *hassa* forces¹² also took part. Among the forces recorded were 810 “*pushandar*”¹³, 188 “*tirkeshband*”¹⁴, and, along with the “*yasavuls*”¹⁵, 378 “*piyade*”.¹⁶

Other components of the personal forces were non-military units, responsible for the logistics, provisioning, and maintenance of weapons, as well as addressing various operational needs both during and outside of wartime. In this context, the travel account of J. Barbaro and Davani's "Arznama" provide valuable insights. J. Barbaro notes that among Uzun Hasan's non-military personal forces were tailors, shoemakers, blacksmiths, saddle-makers, arrow-makers, and merchants selling various goods. It is, of course, uncertain whether all of these individuals, particularly the merchants, were formally part of the personal forces. However, it is clear that the palace dignitaries and those employed within the palace structure were under the direct control of the ruler rather than the state, thus forming part of the *hassa* forces.¹⁷

In the “Arznama”, we can find a detailed list of non-military units within Prince Sultan Khalil's *hassa* units, including both their names and numbers. The text provides the following figures: 244 “*bukavul*”¹⁸, 86 “*kushchi*”¹⁹, 28

¹² is written as *boy-i nökeran* (بوی نوکران) in the original Persian text, Devvani, a.g.e., p. 302

¹³ پوشن دار (heavy armored cavalry), Devvani, a.g.e., p. 302; for more information: Nəriman Şirəliyev, *Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində ağır zirehli süvarilər: puşandarlar*, Hərbi Bilik, №1, 2024, pp.94-102.

¹⁴ ترکش بند (mounted archers), Devvani, a.g.e., p. 302

¹⁵ یساولان (military inspector or military police), Devvani, a.g.e., p. 302; for more information: Nəriman Şirəliyev, *Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində hərbi vəzifəlilər*, Sosial Elmlər, №1, 2024, pp.86-103.

¹⁶ پیادگان (infantry soldiers), Devvani, a.g.e., p. 302; Baharlu, a.g.e., p.65.

¹⁷ Woods, a.g.e., p.20.

¹⁸ بکاولان Devvani, a.g.e., p. 302; There is a disagreement among researchers. For some, it refers to a kitchen officer, while for others, it refers to a special duty officer; for more information: Şirəliyev, *Hərbi Vəzifəlilər*

¹⁹ قوشچیان (falconers), Devvani, a.g.e., p. 302

“parschi”²⁰, 184 “azeb”²¹, 50 “naqqarachi”²², 34 “rikabdar”²³, 37 “yamchi”²⁴, 26 “mesheldar”²⁵, 28 “fuyuc”²⁶, 72 “amele-yi metbekh-i humayun”²⁷, 110 “farrashes”²⁸, 168 stable workers²⁹, 46 shepherds and camel handlers³⁰, 58 staff from the royal library (“Kitabkhana-i-Humayun”)³¹, 98 “ehl-i tarab”³², 56 “carchi”³³ and “khorokchu”³⁴, 86 “sanna”³⁵, and 36 “ayaqchi”³⁶.

The semi-nomadic Aq Qoyunlu tribes, as part of their lifestyle, would migrate with all their possessions. The hassa forces also operated in this manner, functioning as a self-sufficient community. J. Barbaro provides additional figures for these retinues: 30,000 camels, 5,000 pack horses, 2,000 donkeys, 20,000 horse caretakers, 5,000 mules, and 2,000 high-quality mules, along with 20,000 small livestock, 2,000 cattle, 100 hunting leopards, 200 falcons, 3,000 greyhounds, 1,000 hunting dogs, and 50 golden pheasants. He also notes that there were 10,000 women from the upper and middle classes, 5,000 female servants, 6,000 boys and girls aged six to twelve, and approximately 5,000 children around five years old. The entire caravan consisted of 6,000 tents.³⁷ These figures not only disprove the notion that the hassa units were maintained solely for military purposes but also highlight their role as a comprehensive and unique social system.

The hassa forces were engaged in various tasks, such as protecting the emir under whose authority they served, participating in battles alongside him,

²⁰ پارسچين (panther keepers), Devvani, a.g.e., p. 302

²¹ عزبن (irregular infantry), Devvani, a.g.e., p. 302

²² نقره مين (musicians), Devvani, a.g.e., p. 302

²³ ركبدارا (stirrup holders), Devvani, a.g.e., p. 302

²⁴ يامچين (postmen), Devvani, a.g.e., p. 302

²⁵ مشعل دار (torchbearers), Devvani, a.g.e., p. 302

²⁶ فيوج (runners), Devvani, a.g.e., p. 302

²⁷ عملی مطبخ همايون (kitchen staff), Devvani, a.g.e., p. 302

²⁸ فراشان Devvani, a.g.e., p. 302

²⁹ ملازمان طواجر (mulazeman-e tavaher or mulazimet-ul ahur) Devvani, a.g.e., p. 302

³⁰ شيربانان و شيربانان (shabānān va shīrbānān) Devvani, a.g.e., p. 302

³¹ كتيبجاني همايون Devvani, a.g.e., p. 302

³² اهل طرب (entertainers), Devvani, a.g.e., p. 303

³³ جارچين (announcers), Devvani, a.g.e., p. 303

³⁴ فرقچين (chorister), Devvani, a.g.e., p. 303

³⁵ صناع (artificers), Devvani, a.g.e., p. 303

³⁶ ايا قجياته (cup bearer, wine dispenser), Devvani, a.g.e., p. 303

³⁷ Barbaro, a.g.e., p.71-72.

and providing various services in the palace or during campaigns. In the Timurid state, the leaders of these groups were often placed in command of provincial troops.³⁸ Many of Genghis Khan's commanders also rose from the ranks of his personal retinue.³⁹ The key factor in such systems was gaining the ruler's trust, and those who earned it rose above others. John Woods points out that the Aq Qoyunlu also had such a distinction within their hassa forces, with this elite group being involved in consultation meetings alongside the ruler's closest advisors.⁴⁰ İlhan Erdem identifies this elite group with the "inaq," a class of individuals chosen from among the personal retainers to serve the sultan.⁴¹ The existence of such a group within the hassa forces underscores their significant position in the court.

The regular organization of these forces is also emphasized in sources concerning the empire of Genghis Khan, another example of the importance of hassa forces in state systems. Along with military and non-military units, a thousand soldiers were assigned as the direct personal guard of the khan and functioned as his central unit in battle. Interestingly, these forces only joined battles when the khan himself participated.⁴² In contrast, within the Aq Qoyunlu, the ruler's hassa forces could join campaigns under his command, even in his absence. For example, Abu Bakr Tehrani asserts that Uzun Hasan dispatched Shahzade Ugurlu Muhammad, accompanied by 10,000 men from his own "nökeran-i khasse" and several commanders, on a campaign against Jahan Shah's sons, Hasan Ali and Amir Yusuf.⁴³

There are various perspectives regarding the ethnic composition of hassa forces. For instance, Genghis Khan's personal units were comprised of Mongol aristocrats and were regarded as his most trusted forces.⁴⁴ In contrast, the Ghaznavid "ghulam-i khas" units included not only Turks but also representatives of other ethnicities.⁴⁵ Similarly, in the Seljuk state, these forces were composed of both local soldiers and captured individuals who

³⁸ Ensar Macit, *Timurlu Devletinin Askeri Teşkilatı* (master thesis), University of Ataturk, Erzurum 2012, p.8.

³⁹ Abdulkadir Özcan, "Hassa Ordusu", TDV İslam Ansiklopedisi, 2st ed., Ankara 2020

⁴⁰ Woods, a.g.e., p.20.

⁴¹ Erdem, İlhan. "Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15, sy.26 (Mayıs 1991): 85-92.

⁴² Mustafa Uyar, *İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı* (doc. thesis), University of Ankara, Ankara 2007.

⁴³ Tihrani, 2014, p. 334.

⁴⁴ Uyar, a.g.e.

⁴⁵ Özcan, *Hassa Ordusu*, p.542.

were subsequently militarized, becoming the backbone of the army.⁴⁶ In the Aq Qoyunlu state, however, these units were entirely made up of Turkmen. Minorsky, while commenting on the “Arznama”, emphasized that these forces were undoubtedly Turkmen.⁴⁷ The frequent use of the term “boy-nöker” in many sources further supports this idea. The primary objective was to make these units highly professional and trustworthy. Moreover, no sources mention the recruitment or calling up of the hassa forces into the army, which further confirms their permanence and suggests they were specially trained military units.⁴⁸

A key issue debated among scholars concerns the distinction between “qorchu”⁴⁹ and “khasse nöker” forces. The term “qorchu” refers to forces specifically tasked with the ruler's personal protection. Oktay Efendiyev writes: “The units responsible for the personal protection of Aq Qoyunlu and Qara Qoyunlu sultans, separate from the regular personal soldiers, were called “nökerani-khasse”.”⁵⁰ The author notes that in the works of Ruzbihan Khunji and Abu Bakr Tehrani, there is no mention of “qorchu” or a similar term used for the sultan’s protection. This indicates that Efendiyev uses the term “khasse” in two senses-first, for soldiers meant specifically for combat, and second, for soldiers organized solely for the sultan's personal protection. Efendiyev presents Sultan Khalil’s “khasse nöker” as his personal guards. However, given the numbers and the composition of these forces, it seems unlikely that they were solely for defense purposes. The recorded units include “bukavul”, “yamchi”, mule handlers, chamberlains, and other positions meant for palace service. Therefore, Efendiyev’s view can only be accepted in the context of personal soldiers providing protection without distinguishing different types of forces. While these forces did organize the ruler’s defense, no distinct terminology for defense units appears in the sources. Thus, using “nökerani-khasse” as a synonym for the ruler’s defense force or “qorchu” is not entirely accurate for the Aq Qoyunlu.

J. Barbaro mentions that among Uzun Hasan’s hassa forces, certain capable and deserving men were tasked with serving the ruler and organizing his

⁴⁶ Özcan, Hassa Ordusu

⁴⁷ Minorsky, V. “A Civil and Military Review in Färs in 881/1476.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, no. 1 (1940): 141–78.

⁴⁸ Агаев Юсиф, Ахмедов Сабухи, Ак-Кююнлу - Османская война (1472-1473 годы), Elm, Baku 2006.

⁴⁹ The Shah's special guards

⁵⁰ Efendiyev, Oktay. “Karakoyunlu, Akkoyunlu Ve Safevî Devletlerindeki Mülkî Ve Askerî Teşkilâta Bakış” *Yeni Türkiye*, 2002.

defense.⁵¹ This suggests that the hassa forces were responsible for both defense and service without any specific divisions or separate terminology. Sabuhi Ahmadov, on the other hand, argues that there was indeed a distinction between “qorchu” and “khasse nöker”. He notes that there was always a permanent group of 2,500 “qorchu” soldiers responsible for the ruler’s defense. For “boy nöker”. Ahmadov uses the term “state guards,” stating that they were deployed to different provinces and formed the core of local military forces.⁵² This perspective, which presents hassa forces as the main support in the provinces, however, does not align with the composition of the personal retainers recorded during ceremonial processions. Once again, the presence of a servant class within these units, which is not separated from the personal forces, reinforces the notion that these forces did not serve as the state’s military backbone but rather functioned entirely as the personal property of the ruler. This, in turn, confirms that the hassa forces represented a comprehensive system.

The ruler's hassa forces constituted the core of the Aq Qoyunlu army. When C. Davani describes the army of the Fars province, he mentions the forces participating in the procession, referring to the right wing, left wing, and vanguard (mangalay), but does not specifically name the central forces. This absence implies that the ruler or the commanding emir was always in charge of the center, with the forces in the center being the hassa units directly under his authority.

Hasan Beg Rumlu, in his account of the Otlugbeli battle, notes that Uzun Hasan positioned himself in the center with units composed of “fearless Turkmens and formidable Turks”.⁵³ This allows us to draw two key conclusions. First, it clearly illustrates that the ruler positioned himself at the center of the formation. Second, the reference to the ruler’s forces being composed of Turkmens and Turks clarifies the ethnic identity of the hassa forces, showing that they primarily consisted of these groups.

2. Provincial Forces

In the military organization of the Azerbaijani Aq Qoyunlu state, the most numerous forces were formed primarily from provincial troops. Particularly during the imperial period, the need for a larger military presence necessitated the significant role of these provincial forces in the army's structure. The Aq Qoyunlu provincial forces can be assessed in two main categories: the first includes troops led by title-holding emirs who

⁵¹ Barbaro, a.g.e., p.70.

⁵² Агаев Юсиф, Ахмедов Сабухи, а.г.е., p.11.

⁵³ Rumlu, a.g.e., p.287.

contributed to the army, while the second comprises the semi-nomadic Turkmen tribes.⁵⁴

Following the defeat of Cahan Shah and Abu Said, the Aq Qoyunlu, who became the rulers of all of Iran, began to strengthen their authority in these territories by employing a provincial state system. The “*tiyul*”, a land ownership granted in exchange for service, serves as a notable example of Turkmen organization. Naturally, similar forms of land ownership had existed prior to this period. However, the “*tiyul*” system, during the Qaragoyunlu era, was particularly associated with military service. In the “*Kitab-i-Diyarbakriye*”, those who held “*tiyul*” are referred to as “*tiyuldaran*”⁵⁵ furthermore, this work notes their participation in military campaigns alongside Cahan Shah. Minorski presents the “*tiyul*” as the right to collect taxes in a specific area.⁵⁶ This form of land ownership, which is also part of the Timurid military system, imposed special responsibilities on its holders to provide manpower to the army when necessary.⁵⁷

The temporary nature of this land ownership, as well as its non-hereditary status, minimized the likelihood of rebellion or defection from the title-holding emir or official. The temporary nature of this land ownership and its non-hereditary status minimized the likelihood of rebellion by the title-holding emirs.

As noted earlier, the expansion of the Aq Qoyunlu state over time necessitated the formation of larger armies, leading to the mobilization of military forces from the provinces and the establishment of organized military units within these regions. The provincial forces evolved into a smaller prototype of the main army.⁵⁸ Each force was composed of blocks categorized as the right wing, left wing, center, and vanguard, with each block consisting of troops led by emirs and various knightly units possessing distinct military capabilities.

In the right wing of the Fars provincial army, Prince Sultan Khalil's son, Ali

⁵⁴ Агаев Юсиф, Ахмедов Сабухи, а.г.е., p.12.

⁵⁵ توپلداران Abū Bakr-i Tihriñî, *Kitâb-i Diyârbakriyya: Ak-Koyunlular tarihi*, Volume 2, 2nd edition, Edited by N. Lugal and F. Sümer, with introduction and notes by F. Sümer, Publications of the Turkish Historical Society (AKDÜYK TTK), Series III, No. 7(a1). TTK Printing House, Ankara 1993, p. 371; tr: p. 242

⁵⁶ Osman Gazi Özgüdenli, “*Tiyûl*”, TDV İslam Ansiklopedisi, Vol. 41, İstanbul 2012.

⁵⁷ Macit, a.g.e., p.113.

⁵⁸ Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı* (doc. thesis), University of Ankara, Ankara 2003, p.295.

Mirza, served as the commander.⁵⁹ The primary emirs commanding troops in the right wing included: Amir-i-Azam Muzaffar al-Din Mansur Beg Purnak, Amir-i-Azam Mansur Suhrab Beg, Amir Nur Ali Beg, Sultan Ahmad Beg Julan, Seydi Ali Beg, and Shah Ali Beg Purnak. In total, the right wing⁶⁰ comprised 2,392 “pushandar”, 3,752 “tirkeshbend”, and 3,900 “galighchi”⁶¹.⁶² The left wing was led by Amir-i-Azam Mahmud Beg, and its commanding emirs included Amir Hussein Beg Bayındır, Amir-i-Azam Ababakir Beg, Amir Bahlul Beg, Amir Seyyid Qasim Beg, Ali Beg Aghmalu, and Amir-i-Azam Shahqulu Beg Ayn-ul-Mulk. The left wing consisted of 1,931 “pushandar”, 3,721 “tirkeshbend”, and 1,718 service personnel.⁶³

The “asakir-i mangalay”⁶⁴ of the Fars province were under the command of Sultan Nureddin Elvend Mirza, with significant emirs such as Amir Mansur Beg Afshar, Amir Suhrab Beg, Amir Ahmad Beg, and Pir Mihmad commanding the mangalay. The mangalay comprised 932 “pushandar”, 3,014 “tirkeshbend”, and 1,716 service personnel.⁶⁵ The provincial governor led the central forces with his own personal troops. The governor of Fars, Prince Sultan Khalil, commanded 810 “pushandar”, 188 “tirkeshbend”, and 378 infantry personnel.⁶⁶

It is essential to note that Fars province was merely one of several provinces within the Aq Qoyunlu state. It is believed that there were at least ten provinces in total.⁶⁷ For instance, we can reference Sultan Yaqub's 1483 campaign in Georgia, during which he directed the armies of Diyarbakir and Azerbaijan towards Akhaltsikhe.⁶⁸ From this example, it is reasonable to consider both Azerbaijan and Diyarbakir as significant provinces with their

⁵⁹ Baharlu, a.g.e., p.51.

⁶⁰ اصحاب اليمين (the term “Ashab al-Yamin” is commonly translated as “the companions of the right” or “those on the right-hand side), Devvani, a.g.e., p. 295

⁶¹ قلغچى (“gullugchu?” service personel), Devvani, a.g.e., p. 295

⁶² Devvani, a.g.e., p. 295; Baharlu, a.g.e., p.53-55.

⁶³ Baharlu, a.g.e., p.53-58.

⁶⁴ عسکر منقلای (vanguard troop soldier), Devvani, a.g.e., p. 297

⁶⁵ Baharlu, a.g.e., p.58-60.

⁶⁶ Baharlu, a.g.e., p.60.

⁶⁷ Erdem, a.g.e., p.91.

⁶⁸ Fadlullah b. Ruzbihan Khunji-İsfahani, *Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*, translated V.Minorsky, additions and comments J.Woods, Royal Asiatic Society, London 1992; Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Türkmen Hükümdarı Sultan Yakub ve Dönemi (1478-1490): Siyasi Tarih, Sanat, Şair ve Âlimler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2023.

own military forces.

Before the Battle of Otlugbeli, Katerino Zeno provided insights into the Aq Qoyunlu army, noting the presence of various ethnic groups, including Iranians, Georgians, Kurds, and Tatars, within its ranks.⁶⁹ Similarly, Angiolello referenced a diverse composition of the forces, mentioning the inclusion of Parthians, Khorasanis, Arranlis, Georgians, and Tatars.⁷⁰

The reported numbers for the Aq Qoyunlu army at the time of the Otlugbeli battle vary significantly, ranging from 40,000 to 300,000. According to Hasan Bey Rumlu, it is possible to estimate a strength of around 70,000 troops.⁷¹ If we consider that approximately 20,000 to 25,000 of these forces were made up of the Shah's hassa troops, we can infer that the remaining 45,000 to 50,000 soldiers were primarily provincial forces.

Furthermore, Hasan Beg Rumlu notes that prior to the battle, Uzun Hasan positioned himself in the center alongside Turkish and Turkoman troops.⁷² He does not provide similar information regarding other battle blocks. This suggests that the overall structure of the Aq Qoyunlu army during the battle formation included provincial forces and representatives from various ethnic groups, strategically placed in different blocks-specifically, the right and left wings of the army.

3. Battle Formation

The military units of the Azerbaijan Aq Qoyunlu state were structured into combat divisions, which included the right flank, left flank, center, vanguard units, and reconnaissance units. Additionally, reconnaissance units were formed when necessary prior to battles. This organizational structure exemplifies the continuation of the medieval Turkic-Mongol military tradition known as the "five-unit system" or "tabiye." It was adapted to align with the lifestyle of the Aq Qoyunlu and also reflects the tribal unity of the nomadic and semi-nomadic tribes, along with the customs arising from their way of life.

3.1. Mangalay⁷³ or Mugaddime⁷⁴ Units

The main assault force of the Aq Qoyunlu army was composed of the vanguard units known as the mangalay. The effectiveness of the mangalay's

⁶⁹ Doğu'da Venedik elçileri, a.g.e., p.29.

⁷⁰ A Narrative of Italian Travels, a.g.e., p.86; Doğu'da Venedik elçileri, a.g.e., p.25.

⁷¹ Rumlu, a.g.e., p.285.

⁷² Rumlu, a.g.e., p.251.

⁷³ منقلاى Tihrani, 1993a, p.147; tr: p. 103

⁷⁴ مقدمه Tihrani, 1993a, p. 183; tr: p. 123

attacks significantly influenced the outcome of battles.⁷⁵ These units moved several kilometers ahead of the main army caravan, specializing in military tactics that prevented the enemy from directly harming the overall army and, when necessary, launched unexpected and rapid attacks against the adversary. According to the accounts of Ibn Iyās, in January 1435, while Qara Yuluq Osman Bey was in Urfa, his vanguard units had reached Malatya.⁷⁶ During Sultan Hamza campaign to Erzincan in 1438, the mangalay unit of the army engaged in battle with a mangalay unit organized by Bahtiyar Akan, positioned one farsakh away from the main military force.⁷⁷

In the continuing days of the same battle, during the siege of Erzincan Fortress by Sultan Hamza, Cafer Beg commanded the center of the Aq Qoyunlu troops, while Cahangir Beg led the mangalay of the main army, with Uzun Hasan directing the mangalay forces of Cahangir Beg. The units under Uzun Hasan infiltrated behind Sultan Hamza's army and attacked and looted the area where his possessions were located before anyone else.⁷⁸ In 1468, during Uzun Hasan's campaign to Iraq and Fars provinces, the mangalay leading the army moving toward Isfahan was entrusted to Prince Ughurlu Muhammed, and these units moved five positions ahead of the main army.⁷⁹ In the year 886 AH (1481-1482 AD), during Sultan Yaqub's expedition against Bayındır Beg's rebellion, the mangalay units were led by Sharaf al-Din Osman Beg Miranshahi. Osman Beg attacked Bayındır Beg's forces more swiftly than the main army and achieved success.⁸⁰

The military strategy of the army and its adaptability to various military operations, such as launching surprise attacks on the enemy and executing tactical withdrawals, were significantly influenced by the mangalay units. The number of these units varied, taking into account the overall strength of the army. During Sultan Hamza's siege of the Urfa fortress, the mangalay

⁷⁵ Şahin Fərzəliyev, *Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə*, Elm, Bakı 1983.

⁷⁶ Tulay Koyuncuoğlu, İbn İyas'ın "Bedai' Ez-Zuhur Fi Vekai' Ed-Dühur" adlı eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular ile ilgili kayıtlar (master thesis), University of Ege, İzmir 2004.

⁷⁷ Tihrani, 2014, p.103; Muhsin Behramnejad, *Karakoyunlular Akkoyunlular*, translated and notes Serdar Gündoğdu, Ali İçer, Kronik, İstanbul 2022. 3rd ed.

⁷⁸ Tihrani, 2014, p.104.

⁷⁹ Tihrani, 2014, p.343; Behramnejad, a.g.e., p.107; Kadı Ahmed Gaffari, *Tarih-i Cihan-Ara. Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler*, translate and notes Buket Gündüz, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2023

⁸⁰ Rumlu, a.g.e., p. 317; Khunji, a.g.e., p.42.

unit consisted of 1,000 personnel.⁸¹ Subsequently, when facing the Mardin army, it was noted that the enemy had organized a mangalay force of 300 soldiers against Uzun Hasan and Cahangir Mirza.⁸² In April 1451, Uzun Hasan had formed a vanguard unit of 20 soldiers against the forces of Qara Qoyunlu Rustem Tarkhan.⁸³ Prior to the battle of Otlugbeli, Uzun Hasan appointed Prince Ughurlu Muhammed to lead a mangalay of 10,000 troops.⁸⁴

More detailed information about the composition of the mangalay unit can be found in the “Arznāme.” The author notes that the mangalay unit in the forces of Fars province consisted of 5,662 personnel, which included 932 “pushandar”, 3,014 “tirkeshbend”, and 1,716 support staff. The mangalay unit was commanded by Prince Sultan Nureddin Alvand Mirza, followed by commanders such as Amir Mansur Bey Afshar, Amir Suhrab Bey, Amir Ahmad Bey, and Pir Mehmed.⁸⁵

As evident, the numbers varied between 20 and 10,000, suggesting that the mangalay unit was organized in anticipation of the upcoming battle, with the troops assigned specific duties. Thus, it can be inferred that these units were organized through the strategic appointments made by the ruler, considering the current circumstances of the battle and the enemy.

Particularly, by freeing these units from additional loads, their speed was significantly enhanced, and light-armed archery units were extensively utilized in the military organization of the army. In the context of the Aq Qoyunlu military organization, mangalay units were employed in nearly all military operations. They were designated for both small-scale battles and larger troop engagements. There are two significant battles that should be examined for the study of the military strategy of the mangalay units. The first occurred in early August 1473, prior to the battle of Otlugbeli, at the banks of the Euphrates River, where the Aq Qoyunlu mangalay led by Prince Ughurlu Muhammed faced the Ottoman forces commanded by Khas Murad Pasha. As noted earlier, the 10,000-strong Aq Qoyunlu mangalay is recorded in various sources as the largest contingent for this unit.

The troops under Prince Ughurlu Muhammed frequently displayed their colors to provoke the Ottoman forces into attacks, subsequently retreating to set ambushes. Following Khas Murad Pasha's assault, the Aq Qoyunlu

⁸¹ Tihrani, 2014, p.109.

⁸² Tihrani, 2014, p.111.

⁸³ Tihrani, 2014, p.126

⁸⁴ Rumlu, a.g.e., 285; Tihrani, 2014, 373

⁸⁵ Baharlu, a.g.e., p. 60

mangalay, stationed along the Euphrates River, succeeded in killing 4,000 enemy soldiers along with several commanders, including Khas Murad Pasha himself.⁸⁶ The Italian traveler Mario Angiolello noted that, by the end of the battle, there were 12,000 fewer Ottoman troops.⁸⁷ According to the traveler's accounts, the Aq Qoyunlu forces maintained proximity to the shore, hindering the approach of Ottoman troops with archery fire, which resulted in the drowning of many soldiers. Additionally, those who reached the shore engaged in combat within the river, benefiting from their close proximity to the shoreline, which allowed them to receive support and retreat effectively.⁸⁸

Another significant battle concerning the military strategies of the Aq Qoyunlu mangalay units took place on June 15, 1478, between Sultan Khalil and Yaqub Mirza. The mangalay units of Sultan Yaqub were led by commanders such as Omer Beg Cakirli, Mensur Beg Ceceni, Yusif Beg, Khurshid Beg, and Cemshid Beg's sons. On the other hand, Sultan Khalil's mangalay units comprised the forces of Sharaf al-Din Osman Beg Miranshahi, Shah Ali Beg Purnak, and Sufi Khalil Beg. During the battle, Sultan Khalil's mangalay units attacked Yaqub's "charkhachi"⁸⁹ forces and drove them back to the "muchi"⁹⁰ units. During the course of the battle, Osman Beg Miranshahi, the commander of Sultan Khalil's mangalay units, captured the family of Bayandır Beg, who was positioned on the left flank of Sultan Yaqub's army. Likely believing they had secured victory, they began to retreat. The total defeat of Sultan Yaqub's mangalay units and the right flank of his army led to Sultan Khalil's assault on the center, ultimately resulting in his death in the ensuing chaos.⁹¹ Thus, it is clear that one of the main objectives of the mangalay unit during the battle was to defeat the enemy's vanguard forces and subsequently launch sudden assaults on the enemy's flanks. A noteworthy point regarding the organization of the mangalay units in this battle is the mention of the "charxchi" and "muchi" units. Information about these units is scarce. Within the context of the Aq Qoyunlu army, references to the "charxchi" and "muchi" units appear for the first time in this battle. "Charxchi" units can be equated with the "charhaci" in the Ottoman military organization, which comprised light cavalry in

⁸⁶ Rumlu, a.g.e., 285; Tihrani, 2014, p. 375

⁸⁷ A Narrative of Italian Travels, a.g.e., p. 87

⁸⁸ A Narrative of Italian Travels, a.g.e., p. 87.

⁸⁹ چرخچین Khunji, a.g.e., persian (Farsi) text, p. 158

⁹⁰ مویجی Khunji, a.g.e., persian (Farsi) text, p. 159

⁹¹ Khunji, a.g.e., english text, p.30-32; Paydaş, 2023; Gaffari, a.g.e., p.63; Behramnejad, a.g.e., p.114.

vanguard units. Abdulkadir Özcan identifies these units as synonymous with the Aq Qoyunlu mangalay.⁹² V. Minorski aligns the “charxchi” with light infantry units typical of western armies, such as “skirmishers” and “voltigeurs,” which operated using hit-and-run tactics.⁹³ An additional noteworthy point regarding “charxchis” is the meaning of the term “charx,” which refers to wheel or rotation. This gives rise to the idea that the name of these units stems from their movement and military tactics. The presence of units in numerous armies composed mainly of light cavalry that utilized “recirculation” as a military tactic suggests that this tradition continued in the Aq Qoyunlu military organization through the “charxchis”.⁹⁴

In the battle that occurred on June 20, 1503, between Aq Qoyunlu Sultan Murad and Shah Ismail I Safavid, the “charxci” units were also referred to alongside the mangalay. Once the armies organized their right, left, center, and reserve forces, they appointed a commander for the “charxchis”. This position was entrusted to Khulafa Beg and Mansur Beg Qipchaqli on the Safavid side, and to Islamish Beg on the Aq Qoyunlu side. The Aq Qoyunlu “charxchi”s initiated the battle by attacking the enemy “charxchi”s, pushing them back toward the center.⁹⁵ The fact that the battle was first initiated by the “charxchis”, and that the name mangalay is not mentioned among the battle divisions, suggests that the “charxchi” units and the mangalay could be the same unit. Kazım Paydash, however, presents the muchis as raiding units.⁹⁶ As a result, the similarities between both units and the mangalay units allow us to infer that these units gradually specialized within the mangalay units and eventually emerged as two distinct units.

3.2. Center of the Army

The central units of the Aq Qoyunlu army are referred to by different names such as “ulugh”, “uluq”, “ghol”⁹⁷, and “qalb”⁹⁸.⁹⁹ The soldiers of this key division, which was the main power center of the army, were formed from the ruler's special forces, “inaghs”, and other personal retainers. In addition

⁹² Abdülkadir Özcan, “Çarhacı”, TDV İslam Ensiklopedisi, vol. 8, İstanbul 1993.

⁹³ Khunji, a.g.e., english text, p.30.

⁹⁴ Recep Efe Çoban, Çarhacılar ve Çarha Cengi/Talimi İlişkisi Üzerine. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 20(1), 1-24. 2020

⁹⁵ Rumlu, a.g.e, p.379.

⁹⁶ Paydaş, 2023, p.36-38

⁹⁷ Rumlu, a.g.e., p.126; Macit, a.g.e., p.33; Fərzəliyev, a.g.e., 47

⁹⁸ قلب Tihrani, 1993b, p. 313

⁹⁹ Rumlu, a.g.e., p.40, p. 126; Abdulkadir Özdoğan, Harezmsahlılar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat (master thesis), University of Marmara, İstanbul 2004

to being extremely powerful, these units were better organized compared to other divisions. The right and left units executed maneuvers against the enemy, weakening them, and then the central units would deliver a decisive blow to achieve victory.¹⁰⁰

The strong presence of tribal hierarchy in the Aq Qoyunlu military organization¹⁰¹ ensured that the central division always remained under the ruler's command, serving as a constant reminder of who held power. During the battle between Amir Chakim and Osman Beg, Osman Beg's control of the Aq Qoyunlu army's center shows that this tradition persisted as early as the 1400s.¹⁰² This hierarchical order also manifested itself in the struggle for dominance within the Aq Qoyunlu tribal confederation. For instance, during Hamza Mirza's campaigns to Erzincan and Urfa, he personally led the central command.¹⁰³

After the Aq Qoyunlu tribal confederation became a state, the ruler always maintained control over the central command in battles, whether during Uzun Hasan's campaigns, the power struggle between Sultan Khalil and Yaqub Mirza, or in the later stages of the Aq Qoyunlu state when the ruler participated in military campaigns.

3.3. Right and Left Flanks

As previously mentioned, the Aq Qoyunlu army was organized according to a classic system consisting of two flanks within a five-part system. The influence of both Turkish and Mongolian military systems in Aq Qoyunlu military traditions has resulted in the use of two distinct types of terminology for the flanks in historical sources. Considering the first area of usage, the term “beranghar” is applied to the right flank, while “cevanghar” is used for the left flank.¹⁰⁴ This type of nomenclature can be regarded as a continuation of the Teymuri military terminology.¹⁰⁵ The second type of nomenclature, derived from the Khwarezmian and Turkish traditions, refers to the right flank as “meymene”¹⁰⁶ and the left flank as “meysere”^{107, 108}

¹⁰⁰ Özdoğan, a.g.e., p.153.

¹⁰¹ Woods, a.g.e., p.188.

¹⁰² Tihrani, 2014, p.53.

¹⁰³ Tihrani, 2014, p.95; Behramnejad, a.g.e., 95-96

¹⁰⁴ Rumlu, a.g.e., p.126

¹⁰⁵ Macit, a.g.e., p.33

¹⁰⁶ میمنه Tihrani, 1993b, p. 313

¹⁰⁷ میسرہ Tihrani, 1993a, p. 133; tr: Tihrani, 2014, p. 95

¹⁰⁸ Özdoğan, a.g.e., p.152; Tihrani, 2014, p.95; Rumlu, a.g.e., p.126.

Shiraliyev, N. (2024). *The Military Organization of The Aq Qoyunlu State: An Evaluation in Terms of Human Resources and Battle Order*. ANKARAD, 5(10), 109-132.

Before every major battle, the ruler would organize the right, left flanks, and the center, establishing the battle formation. In the Battle of Otlugbeli, the right flank of the Aq Qoyunlu army was commanded by Prince Zeynal Beg. Among the commanders positioned on the right flank were Shah Ali Beg Pornak, Bayandur Beg, Sufi Khalil Mosullu, and Suleyman Bican. On the left flank, Murad Bey, the son of Cihangir, Ali Khan Beg, the son of Cihangir, Qasim Beg Karamanoglu, Mansur Beg Afshar, Elaldi Beg Chepni, and Aslan Beg Zulqadar led their units.¹⁰⁹

In the 1478 battle between Sultan Khalil and Yaqub Mirza, both sides used the same battle formation. On Yaqub Bey's "meymene"¹¹⁰ were commanders like Suleyman Beg, Bahram Beg Bayrami, Iskandar Beg Pilten, and Mahmud Beg. On the "meysere" were Bayandur Beg, Hasan Aka Chelebioglu, Yusuf Beg Tawachi, and Maqsud Beg.¹¹¹ Sultan Khalil's "meymene" was organized under commanders such as Yusuf Beg, Ali Beg Bayandur, Shibli Beg, and Ali Bey and Hussein Bey, the sons of Mahmud Beg.¹¹²

In 1481, Yaqub Beg also arranged the meymene, meysere, and the "galb" of his army near Save for battle against Bayandur Beg.¹¹³

J. Woods presents intriguing ideas regarding the military organization of the Aq Qoyunlu state, particularly the arrangement of the flanks. According to his writings, the tribes assigned to the flanks of the Aq Qoyunlu army were permanently designated. He suggests that the main tribe of the right flank was the Purnaks, while the main tribe of the left flank was the Mosullus. This arrangement extended beyond the military, influencing all aspects of public life, including ceremonial seating arrangements, and played an important role in the internal politics of the state.¹¹⁴

Such an arrangement may have originally been implemented to balance the military power of both flanks during battles and over time could have contributed to power struggles between the two tribes. However, when examining the commanders participating in the Battle of Otlugbeli, it

¹⁰⁹ Rumlu, a.g.e., p.287; Tihrani, 2014, p.376.

¹¹⁰ In Khunji's writings, the expression "شجاع يمين" (shuja'-i yamin) is sometimes used to refer to the right flank. The same author uses the expression "شجاع شمال" (shuja'-i shimal) to refer to the left flank. Khunji, a.g.e., persian (farsi) text, p. 157

¹¹¹ Paydaş, 2023, p.36; Khunji, a.g.e., persian (farsi) text p. 210-214; tr. p. 30-32; Rumlu, a.g.e., p.307.

¹¹² Rumlu, a.g.e., p.308.

¹¹³ Rumlu, a.g.e., p.317; Khunji, a.g.e., english text, p.42.

¹¹⁴ Woods, a.g.e., p.19.

becomes evident that both Purnak and Mosullu commanders were positioned on the right flank, casting doubt on this theory and suggesting the situation may have been more complex.

3.4. Garavul¹¹⁵ Units

Within the military organization of the Aq Qoyunlu, one of the primary functions of the reconnaissance and intelligence units is to assess their effectiveness in three key areas: gathering information, conducting special raid operations, and protecting the camp from sudden enemy attacks. In the structure of medieval armies, reconnaissance and espionage were among the most crucial tasks, executed in the Aq Qoyunlu army by the “garavul” units. This type of unit had the ability to influence the army's movements and decision-making processes. “Garavul” units were extensively utilized in learning various factors, such as the location of enemy forces, their direction of movement, the human resources of the enemy army, their arsenal, and their psychological state.

“Garavul” units were employed even before the Aq Qoyunlu tribal confederation attained statehood. In the events of 1447 between Uzun Hasan and Qara Qoyunlu Rustam Tarkhan, Uzun Hasan assigned Mohammad Qocha Haji and Mihmad Beg as scouts to gather information about the disbanded Qara Qoyunlu forces along the banks of the Euphrates River. The scouts reported that another force had looted Madlun and was moving towards Uzun Hasan’s troops. Thanks to this reconnaissance, a timely and well-placed attack was carried out by a group of 35 soldiers against an 80-man unit, resulting in victory.¹¹⁶

Later on, the garavul unit again provided information about the troops Rustam Tarkhan had sent to counter Uzun Hasan’s raids, leading Uzun Hasan to adjust his plans accordingly.¹¹⁷ After the winter of 1448, Uzun Hasan began preparing to attack Rustam Tarkhan's residence. Garavul commanders like Gazioglu Ali and Eslemes delivered details about the location of Rustam Tarkhan’s residence to Uzun Hasan.¹¹⁸ Clearly, these garavul units played a crucial role in identifying enemy positions.

During the same events, Uzun Hasan sent Mush Ali and Tani Qara as garavul to the Astaghfirullah region, where they reported that the enemy was located

¹¹⁵ فراوان Tihrani, 1993a, p. 130

¹¹⁶ Tihrani, 2014, p.126; Rumlu, a.g.e., 168

¹¹⁷ Tihrani, 2014, p.129.

¹¹⁸ Tihrani, 2014, p.137.

near Baydu.¹¹⁹ Uzun Hasan also sent a group of garavuls from Alashkert to gather information from Emir Arabshah, and it was learned that he had moved towards Alagiz and Talin.¹²⁰

The garavul units also gathered information on the enemy's psychological state and relayed it to the army commander. In 1456, before a battle with Rustam Tarkhan, Uzun Hasan's garavuls reported that Khalil Pilten was reluctant, "caught in a mood to flee like a fly," and had withdrawn towards Haji Isa, seeking refuge in Kiğı Castle.¹²¹

Garavuls also played a critical role in identifying enemy military alliances and the forces that could strengthen their army. In 1456, Ahmad Bey Ahmadli, Amir-i-Akhur Bashlamish, and Deli Durmush, serving as garavuls for Uzun Hasan, reported that Rustam Tarkhan intended to unite the Zirki and Mirdasi commanders.¹²²

Furthermore, garavuls gathered intelligence about the enemy's military organization and supplies. During the same 1456 events, when the Qara Qoyunlus and Aq Qoyunlus clashed, Rustam Tarkhan's garavuls positioned themselves on a hilltop and collected detailed information about the Aq Qoyunlu's equipment and manpower. As a result, Uzun Hasan even considered retreating.¹²³ This example highlights an important aspect of the garavul units: they also conducted counterintelligence operations. Another instance of such reconnaissance occurred in 1464, when Uzun Hasan's garavuls reported that the enemy had gathered a 30,000-strong military force from Syrian Turks during the siege of Harput Castle.¹²⁴

As previously mentioned, garavul units were not only responsible for reconnaissance but also for securing the area around the camp to prevent surprise enemy attacks. Although we do not find direct examples of such assignments in the Aq Qoyunlu army, it is known that Qara Qoyunlu Jahan Shah assigned garavul units to guard the surroundings and roads of the camp.¹²⁵ Similar assignments can be observed in the Timurid army as well.¹²⁶

¹¹⁹ Tihrani, 2014, p.141.

¹²⁰ Tihrani, 2014, p.154.

¹²¹ Tihrani, 2014, p.173.

¹²² Tihrani, 2014, p.175.

¹²³ Tihrani, 2014, p.178.

¹²⁴ Tihrani, 2014, p.257.

¹²⁵ Tihrani, 2014, p.267.

¹²⁶ Macit, a.g.e., p.27.

Garavul units were also extensively used for surprise attacks on enemy camps, sabotaging both military units and essential supplies, and for “spy hunting”-identifying and neutralizing enemy scouts. One significant example of these operations occurred during Sultan Abu-Saeed Timuri's campaign in Azerbaijan. After the Timurids plundered the region, Aq Qoyunlu commanders organized a series of attacks using garavul units. The first such attack was led by Hussein Qocha Haji, who killed several enemy soldiers. Following this, Shah Ali Beg's garavuls attacked and killed 50 soldiers from the Sultan's forces. Subsequently, Khizir Beg Tarkhan, and later Prince Ughurlu Muhammad, carried out similar raids. Sultan Hamza and Uveys Beg organized a night raid on the Timurid camp. Shah Mansur, Hussein Uveys, and Zun-Nun were also tasked with leading garavul units to attack the enemy. These operations caused significant psychological strain and disorganization within Sultan Abu-Saeed's camp.¹²⁷

In 1467, before the Battle of Mush, Qasim Parvanечи was assigned to lead the Qara Qoyunlu garavul unit. Upon crossing the Euphrates River, Prince Sultan Khalil, commander of the Aq Qoyunlu garavul unit, learned of their movements and launched an attack, resulting in 80 enemy deaths and 60 captives. Many members of the Qara Qoyunlu garavul unit drowned in the river.¹²⁸ This military operation, which could be described as "spy hunting" in modern intelligence terms, caused panic among the Qara Qoyunlu forces and directly impacted Jahan Shah himself.

Conclusion

When evaluating the human element of the Aq Qoyunlu military, as previously mentioned, research has been conducted by considering two primary phases. In the first phase, which includes the early years of the tribal confederation, the military forces were largely composed of “special units” that were directly subordinate to their leader. This structure closely mirrored the semi-nomadic lifestyle of the Aq Qoyunlu, emphasizing how the traditions of steppe life were reflected in their military organization. During this period, tribal alliances, particularly those focused on conducting raids for plunder and strengthening their power, did not require large, organized armies. As a result, military forces were formed primarily from the personal retainers of various tribal leaders and military nobles.

In these early years, the use of trusted individuals in forming these units played a critical role, both in ensuring the loyalty of the troops to their leaders and in enhancing the offensive power of the Aq Qoyunlu forces.

¹²⁷ Tihrani, 2014.

¹²⁸ Tihrani, 2014, p.273.

Moreover, this approach laid the groundwork for the eventual growth and professionalization of military cadres, which would become essential in the later development of a larger imperial army. Following the decisive victory over Timurid Abu Sa'id, the Aq Qoyunlu confederation, having established de facto imperial authority over Iran, Azerbaijan, and Iraq-i Ajam, faced a growing need for more robust and systematic military units. This need led to the formation of provincial armies based on the "tiyul" system, wherein commanders were granted landholdings in return for their military service, thus creating forces directly subordinate to the central government.

From this period onward, the core strength of the Aq Qoyunlu military was provided by provincial forces, which were particularly mobilized against external enemies. Sources frequently reference armies from provinces such as Fars, Diyarbakir, and Azerbaijan, illustrating both the administrative division of these regions and the independent assessment of their provincial forces. Alongside this territorial expansion, the personal forces of the Aq Qoyunlu rulers and their commanders also grew significantly, though they never surpassed the provincial forces in terms of size. Consequently, despite their numerical increase, these personal forces lost much of their previous strength and influence within the overall military structure.

An analysis of the existing facts reveals that it is difficult to describe the Aq Qoyunlu state's military system as a structured and unified army. Rather, this system was predominantly shaped by individual influence and the strength of personal authority. Particularly in the early stages of the state, the formation of a confederate army through the unification of various tribal forces significantly impeded both the legitimacy of governance and efforts toward state centralization.

Uzun Hasan played a pivotal role in addressing these challenges. During his reign, military-nomadic elites were granted soyurghals and removed from direct military administration. This was part of broader efforts to centralize the state and establish a centralized army. While this policy proved somewhat effective in weakening smaller local elites, it was less successful in diminishing the influence of larger tribal power centers. Consequently, these tribes retained their sway within the political system.

The creation of a personal military force of approximately 25,000–30,000 by Uzun Hasan reflects his dual objectives: to strengthen the foundations of his authority and to utilize a deterrent force against potential uprisings by these elites. The state, aiming to weaken the role of nomadic military elites, utilized the tiyul system to organize their non-permanent armies into provincial forces. This approach became the foundation for organizing the main military forces of the state.

Shiraliyev, N. (2024). *The Military Organization of The Aq Qoyunlu State: An Evaluation in Terms of Human Resources and Battle Order*. ANKARAD, 5(10), 109-132.

Another noteworthy aspect is the diminished role of Turkmen tribal unions, widely discussed during the tribal confederation period, within the military organization of the Aq Qoyunlu during the state-building process. These tribal unions were overshadowed by the hassa and tiyul-based provincial forces. This phenomenon can be seen as one of the direct outcomes of the centralization policy.

The cornerstone of the Aq Qoyunlu military system was the concentration of the largest military forces under the sole authority of the ruler, particularly Uzun Hasan. However, the mechanisms required to maintain this balance of power were not effectively sustained by the Aq Qoyunlu rulers who came to power after the 1490s. As a result, internal power struggles and divisions within the upper military elite emerged, leading to a governance crisis and ultimately paving the way for the decline of the state.

Evaluating the human element of the Aq Qoyunlu army in this manner also offers a clearer understanding of their military organization and battle formation. The Aq Qoyunlu forces, which were divided into advance units, right-wing, left-wing, and central units, operated within a professional structure. Prior to battle, they would assume formations according to these divisions and, when necessary, conduct reconnaissance operations or reconnaissance raids using “garavul” units to gather intelligence on enemy positions.

Reference

- A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Edited by Edward Granville Browne. Hakluyt Society, London 1873.
- BAHARLU, İlgar. “Arzname” ve “Hulâsatü't-tevârih” Eserlerinde Akkoyunlu ve Safevi Ordularının Resmigeçitleri (Çeviri-Tıpkıbasım-İnceleme). Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023.
- BARBARO, Josephat, Anadoluya və İrana seyahat, çev. Tufan Gündüz, 5th ed., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022,
- BEHRAMNEJAD, Muhsin, Karakoyunlular Akkoyunlular, translated and notes Serdar Gündoğdu, Ali İçer, 3rd ed., Kronik, İstanbul 2022.
- ÇOBAN, Recep Efe, “Çarhacılar ve Çarha Cengi/Talimi İlişkisi Üzerine”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 20(1), 1-24. 2020.
- DEVVANİ, Arzname, Millî Tetebbûlar Mecmuası, II/5 , tsh. Kılıslı Rifat, İstanbul 1331 (a.d. 1913)
- EFENDİYEY, Oktay. “Karakoyunlu, Akkoyunlu Ve Safevi Devletlerindeki Mülki Ve Askeri Teşkilâta Bakış.” Yeni Türkiye, 2002.
- ERDEM, İlhan. “Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”. Tarih Araştırmaları Dergisi 15, sy. 26 (Mayıs 1991): 85-92.
- FÖRZƏLİYEV, Şahin, Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Elm, Bakı 1983.
- GAFFARİ, Kadı Ahmed, Tarih-i Cihan-Ara. Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, translate and notes Buket Gündüz, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2023.

Shiraliyev, N. (2024). The Military Organization of The Aq Qoyunlu State: An Evaluation in Terms of Human Resources and Battle Order. ANKARAD, 5(10), 109-132.

- KHUNJİ-İSFAHANİ, Fadlullah b. Ruzbihan, *Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*, translated V.Minorsky, additions and comments J.Woods, Royal Asiatic Society, London 1992.
- KOYUNCUOĞLU, Tulay, İbn İyas'ın "Bedai' Ez-Zuhur Fi Vekai' Ed-Dühur" adlı eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular ile ilgili kayıtlar (master thesis), University of Ege, İzmir 2004.
- MACİT, Ensar, *Timurlu Devletinin Askeri Teşkilatı* (master thesis), University of Atatürk, Erzurum 2012.
- MİNORSKY, Vladimir. "A Civil and Military Review in Färs in 881/1476." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, no. 1 (1940): 141–78.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Hassa", TDV İslam Ansiklopedisi, Volume 16, 1997.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Hassa Ordusu", TDV İslam Ansiklopedisi, 2nd ed., Ankara 2020.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Çarhacı", TDV İslam Ansiklopedisi, vol. 8, İstanbul 1993.
- ÖZDOĞAN, Abdulkadir, *Harezmşahlar İmparatorluğu'nda Askeri Teşkilat* (master thesis), University of Marmara, İstanbul 2004.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Tiyul", TDV İslam Ansiklopedisi, Vol. 41, İstanbul 2012.
- PAYDAŞ, Kazım, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı* (doc. thesis), University of Ankara, Ankara 2003.
- PAYDAŞ, Kazım, *Ak-Koyunlu Türkmen Hükümdarı Sultan Yakub ve Dönemi (1478-1490): Siyasi Tarih, Sanat, Şair ve Âlimler. Bilge Kültür Sanat*, İstanbul 2023.
- RUMLU, Həsən bəy, *Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı)*, translated by Oktay Efendiyev and Nəmiş Musalı, Uzanlar, Kastamonu 2017.
- ŞİRƏLİYEV, Nəriman, "Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində ağır zirehli süvarilər: puşandarlar", *Hərbi Bilik*, №1, 2024, pp.94-102.
- ŞİRƏLİYEV, Nəriman, "Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətində hərbi vəzifəlilər", *Sosial Elmlər*, №1, 2024, pp.86-103.
- TİHRÂNİ, Abû Bakr-i, *Kitâb-i Diyârbakriyyə: Ak-Koyunlular tarihi*, Volume 1, 2nd edition, Edited by N. Lugal and F. Sümer, with introduction and notes by F. Sümer, Publications of the Turkish Historical Society (AKDITYK TTK), Series III, No. 7(1). TTK Printing House, Ankara 1993a
- TİHRÂNİ, Abû Bakr-i, *Kitâb-i Diyârbakriyyə: Ak-Koyunlular tarihi*, Volume 2, 2nd edition, Edited by N. Lugal and F. Sümer, with introduction and notes by F. Sümer, Publications of the Turkish Historical Society (AKDITYK TTK), Series III, No. 7(a1). TTK Printing House, Ankara 1993b
- TİHRANİ, Ebu Bekr-i, *Kitab-i Diyarbakriyyə*, translate Mürsel Öztürk, 1st ed., TTK, Ankara 2014.
- UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı* (doc. thesis), University of Ankara, Ankara 2007.
- Uzun Hasan ve Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri : Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin seyahatnâmeleri, translate and notes Tufan Gündüz, 5th ed., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021,
- WOODS, John E., *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk*, çev. S.Özbudun, İstanbul Milliyet Yayınları, 1993.
- АГАЕВ, Юсиф, Ахмедов Сабухи, *Ак-Койунлу - Османская война (1472-1473 годы)*, Elm, Baku 2006.